

МАТЕРІАЛИ
ДРУКУЮТЬСЯ
УКРАЇНСЬКОЮ,
АНГЛІЙСЬКОЮ ТА
ПОЛЬСЬКОЮ
МОВАМИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ

№2, 2023

заснований у 2023 році

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор

КОВАЛЬ Мирослав, доктор пед. наук, професор

Заступники головного редактора

ЛИТВИН Андрій, доктор пед. наук, професор;

СІРКО Роксолана, доктор психол. наук, доцент

Відповідальний секретар

ВДОВИЧ Світлана, кандидат пед. наук, старший науковий співробітник

Члени редакційної колегії

ВАВРИНІВ Олена, кандидат психол. наук, доцент;

ВІНТЮК Юрій, кандидат психол. наук, доцент;

ГАЛЯН Олена, доктор пед. наук, кандидат психол. наук, доцент;

ЗЕЛЬМАН Леся, кандидат пед. наук, доцент;

КАРПЕНКО Євген, доктор психол. наук, доцент;

КОВАЛЬ Ігор, кандидат пед. наук;

ЛЯЛЮК Галина, доктор пед. наук, кандидат психол. наук, доцент;

МАТВІЙЧУК Тетяна, кандидат пед. наук, доцент;

МАЧИНСЬКА Наталія, доктор пед. наук, професор;

ПАРТИКО Неоніла, кандидат психол. наук, доцент;

РУДЕНКО Лариса, доктор пед. наук, професор;

СОЛОВЙОВ Валерій, кандидат пед. наук, доцент;

СТЕПАНЧЕНКО Наталія, кандидат пед. наук, доцент;

ЦЮПРИК Андрій, доктор пед. наук, доцент;

ШАРЛОВИЧ Зоя, кандидат пед. наук;

ЯРЕМКО Роман, кандидат психол. наук.

ЗАСНОВНИК І ВИДАВЕЦЬ Львівський державний університет
безпеки життєдіяльності (ЛДУ БЖД)

ЗАРЕЄСТРОВАНО Державною реєстраційною службою України
24.06.2022 р. Серія КВ №25180-15120Р

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради ЛДУ БЖД
(Протокол № 4 від 19.12.2023 р.)

Літературний редактор Падик Г.М.

Технічний редактор Вдович С.М.

Комп'ютерна верстка Беседа А.В.

Друк Петролюк Н.І.

Відповідальний за друк Войтович Т.М.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ: ЛДУ БЖД, вул. Клепарівська, 35, м. Львів, 79007

Контактні телефони: (032) 233-24-79, тел/факс 233-00-88

E-mail: nzpp_zbirnyk@ldubgd.edu.ua

Збірник наукових праць «Наукові записки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Педагогіка і психологія» видається з 2023 року. Запланована періодичність – 2 рази на рік. Тематична спрямованість: проблеми педагогіки, психології, психопедагогіки безпеки, екстремальної та кризової підготовки, виховання, управління в освіті, історії педагогіки та психології.

Здано в набір 26.12.2023. Підписано до друку 27.12.2023.

Формат 60x84^{1/3}. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 4,2.

Гарнітура Times New Roman. Друк на різнографі

Друк: Сектор видавничої діяльності, ЛДУ БЖД

вул. Клепарівська, 35, м. Львів, 79007.

ПЕДАГОГІКА

А. В. Литвин, Л. А. Руденко
ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ
ТЕХНОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ НАРОДНИХ
ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ

4

Ю. В. Вінтюк
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-
ПСИХОЛОГІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ

15

ПСИХОЛОГІЯ

Р. І. Сірко, В. І. Слободяник
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
АРХЕТИПІЧНИХ ЧОЛОВІЧИХ
ОБРАЗІВ

22

О. В. Стельмах
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО
СУПРОВОДУ НАСЕЛЕННЯ В
УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

30

Р. Я. Яремко, А. А. Ревера
СУЧАСНА СИСТЕМА
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО
ПРОФІЛЮ В УКРАЇНІ

35

І. С. Коваль, К. Ю. Довгаль
ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ
СТРЕСУ РЯТУВАЛЬНИКАМИ НА
РІЗНИХ ЕТАПАХ
ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

41

Т. І. Назаровець
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ
ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ
ОСОБИСТОСТІ

46

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

51

PEDAGOGY

A. V. Lytvyn, L. A. Rudenko
INFORMATION AND
COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN
PROFESSIONAL TRAINING OF FOLK
ARTISTIC INDUSTRY SPECIALISTS

Y. V. Vintiuk
FORMATION OF PROFESSIONAL
COMPETENCE PSYCHOLOGIST
STUDENTS IN EXTRA-COURSE
ACTIVITIES

PSYCHOLOGY

R. I. Sirko, V. I. Slobodanyk
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF
ARCHETYPICAL MALE IMAGES

O. V. Stelmakh
FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL
SUPPORT OF THE POPULATION
UNDER THE CONDITIONS OF
MARITAL STATE

R. Ya. Yaremko, A. A. Revera
THE MODERN SYSTEM OF
PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE
PROFESSIONAL ACTIVITIES OF
EXTREME PROFILE SPECIALISTS IN
UKRAINE

I. S. Koval, K. Y. Dovhal
FEATURES OF THE EXPERIENCE OF
STRESS BY RESCUERS AT DIFFERENT
STAGES OF PROFESSIONALIZATION

T. I. Nazarovets
THEORETICAL ANALYSIS OF THE
ISSUE OF PROFESSIONAL BURNOUT

**INFORMATION ABOUT
THE AUTHORS**

А. В. Литвин, Л. А. Руденко

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7755-9780> – А. В. Литвин

<https://orcid.org/0000-0003-1351-4433> – Л. А. Руденко

avlytvyn@gmail.com

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ НАРОДНИХ ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ

Проголошена в Україні інформатизація освіти спрямована на вдосконалення форм і змісту навчального процесу, впровадження комп'ютерно орієнтованих методів навчання. Становлення інформаційного суспільства потребує перегляду усталених підходів до професійної підготовки. З огляду на динаміку технологічних процесів важливою вимогою конкурентоздатності на ринку праці є використання інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах професійної діяльності, навички роботи в умовах інформатизації, самоосвіта та постійне підвищення кваліфікації. Соціальне замовлення на підготовку сучасних фахівців художнього профілю, зокрема – народних художніх промислів – висуває підвищені вимоги до рівня їхньої професійної освіти, які включають інформатичну компетентність. Мета статті полягає в обґрунтуванні напрямів упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у професійно-художню освіту задля розвитку професійної компетентності майбутніх фахівців народних художніх промислів, активізації їхньої навчальної діяльності та прищеплення їм необхідних професійних якостей; оновленні змісту та технологій навчання на основі засобів інформаційно-комунікаційних технологій. Запропонована авторська технологія створення образотворчого продукту за допомогою ІКТ у процесі навчання фахівців народних художніх промислів, яка реалізує систему принципів застосування ІКТ у професійній підготовці та педагогічні умови інформатизації професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів в інформаційно-освітньому середовищі закладів професійної (професійно-технічної) освіти художнього профілю та забезпечує ефективність освітньо-професійної художньої діяльності під час професійно-практичної підготовки. Висвітлені результати експериментального дослідження, що підтвердило дієвість засобів ІКТ як позитивного чинника розвитку художнього мислення і формування необхідних компетентностей в учнів професійно-художніх закладів освіти.

Ключові слова: професійна підготовка, інформатизація освіти, інформаційно-комунікаційні технології, майбутні фахівці народних художніх промислів.

A. V. Lytvyn, L. A. Rudenko

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN PROFESSIONAL TRAINING OF FOLK ARTISTIC INDUSTRY SPECIALISTS

The informatization of education announced in Ukraine is aimed at improving the forms and content of the educational process, as well as introducing computer-oriented teaching methods into it. The formation of information society requires the revision of established approaches to professional training. Taking into account the dynamics of technological processes, an important requirement for competitiveness in the labor market is the use of information and communication technologies in all the spheres of professional activities, skills in working under the conditions of informatization, self-education and continuous professional development. The social order for training modern specialists of the artistic profile, in particular – of folk artistic crafts – puts forward increased requirements for the level of such specialists' professional education, which include informational competence. The purpose of the article is to substantiate the directions of introducing the information and communication technologies into professional art education to develop professional competence of future specialists in folk artistic crafts, to intensify their educational activities and instill the necessary professional qualities in them; updating the content and learning technologies based on the means of information and communication technologies. The proposed author's technology of creating a visual product with the help of ICT in the process of training specialists in folk artistic crafts, which implements the system of principles of ICT use in professional training and pedagogical conditions for the informatization of professional training of future specialists in folk artistic crafts in the information and educational environment of institutions of professional (vocational and

technical) education of the artistic profile and ensures the effectiveness of educational and professional artistic activities during professional and practical training. The article presents the results of an experimental study which confirmed the effectiveness of ICT tools as a positive factor in the development of artistic thinking and the formation of the necessary competencies of students of professional and artistic educational institutions.

Keywords: professional training, informatization of education, information and communication technologies, future specialists of folk artistic crafts.

Характеризуючи сьогодення, науковці наголошують, що вдосконалення всіх видів діяльності суспільства значною мірою опирається на розвиток інформаційних форм пізнання дійсності. У процес інформатизації активно залучені такі соціальні сфери, як освіта та наука.

Становлення інформаційного суспільства потребує перегляду усталених підходів до професійної підготовки. Сучасний фахівець має, з одного боку, отримати широку загальну підготовку як базову для можливості сприйняття різноманітних загальнопрофесійних і професійно орієнтованих знань і вмінь, а з іншого – здобути необхідну кваліфікацію у вузькопрофесійній сфері. З огляду на динаміку технологічних процесів важливою вимогою конкурентоздатності на ринку праці є використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усіх сферах професійної діяльності, навички роботи в умовах інформатизації, самоосвіта та постійне підвищення кваліфікації. Це викликає різке зростання соціального попиту на професійно орієнтоване застосування комп'ютерних технологій. Чільне місце в навчанні має посісти вивчення досягнень у галузі інформатики, її засобів і методів, перспектив їх подальшого розвитку та практичного застосування.

Постановка проблеми. Проголошена в Україні інформатизація освіти спрямована на розвиток інтелектуального потенціалу нації, вдосконалення форм і змісту освітнього процесу, впровадження комп'ютерно орієнтованих методів навчання. Її результатами очікуються: інформатизація навчальної, науково-дослідної та виробничої сфер; піднесення до світових стандартів змісту, методів і засобів навчання; підвищення якості навчання на всіх рівнях підготовки кадрів; удосконалення управління освітою; зростання професійної культури фахівців; розвиток комп'ютерної освіченості населення. На думку В. Ю. Бикова, впровадження в Україні перспективних шляхів розвитку освіти та інтеграція вітчизняної системи підготовки фахівців у світовий освітній простір передбачає використання найсучасніших здобутків психолого-педагогічної науки, освітньої практики і науково-технічного прогресу, наслідування і відтворення міжнародних тенденцій створення відкритих освітніх систем [1, с. 4].

Соціальне замовлення на підготовку сучасних фахівців художнього профілю, зокрема – народних художніх промислів (НХП) – висуває підвищені

вимоги до рівня їхньої професійної освіти, які включають інформатичну компетентність, що проявляється, передусім, у володінні інформаційно-графічними комп'ютерними технологіями. Однак, заклади професійної (професійно-технічної) освіти (ЗП(ПТ)О) художнього профілю, практично не змінивши зміст і методи навчання, нині не відповідають запитам інформаційного суспільства. Водночас, виявлено низку проблем професійно-художньої освіти, які можуть бути вирішені за допомогою впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в освітній процес.

Аналіз застосування інформаційно-графічних комп'ютерних технологій і досвід практичної роботи переконують, що: інформаційний компонент в образотворчій діяльності сприяє активізації пізнавального процесу і логічного мислення; використання ІКТ під час створення зображення підвищує рівень творчої діяльності учнів; інформаційні технології є новою ланкою в складному процесі реалізації задуму, переводячи його у відповідну матеріальну форму. Створення художнього образу за допомогою графічних редакторів формує в учнів особливу культуру творчої діяльності, де графічне когнітивне середовище забезпечує моделювання образотворчого продукту. Тому обґрунтовано вважаємо, що ефективність професійної підготовки фахівців народних художніх промислів підвищиться в разі використання педагогами ЗП(ПТ)О художнього профілю відповідного інформаційно-комунікаційного забезпечення; застосування графічних редакторів сприятиме розвитку творчого потенціалу та формуванню готовності майбутніх фахівців НХП до професійної діяльності.

Аналіз досліджень і публікацій. Вихідними теоретичними положеннями нашого дослідження слугують ґрунтовні праці з дидактики професійної школи (С. Я. Батишев, А. П. Беляєва, С. У. Гончаренко, В. Г. Кремень, Н. Г. Ничкало, О. М. Новіков та ін.), теорії професійної освіти (Г. П. Васянович, Р. С. Гуревич, О. А. Дубасенюк, О. С. Дубинчук, В. В. Краєвський та ін.), естетизації освіти (І. А. Зязюн, Н. Є. Миропольська, О. П. Рудницька та ін.), концептуальні ідеї педагогіки професійно-технічної освіти (В. С. Безрукова, Л. Б. Лук'янова, В. Є. Скульська, І. П. Смірнов, О. І. Щербак та ін.), модернізації підготовки кваліфікованих фахівців художнього профілю (О. В. Аніщенко, О. М. Отич, В. О. Радкевич та ін.), використання інформаційно-

комунікаційних технологій у навчанні (В. Ю. Биков, Б. С. Гершунский, М. І. Жалдак, М. С. Коваль, Н. В. Морзе, І. В. Роберт, М. Л. Смульсон та ін.). Розвиток методологічної, технологічної й дослідницької культури педагогічного персоналу художніх ЗП(ПТ)О передбачає поєднання синергетичного, культурологічного, аксіологічного й компетентнісного підходів до підготовки кваліфікованих робітників з художніх професій.

Вивчення психолого-педагогічної та методичної літератури з проблем професійної освіти, а також дослідження масової педагогічної практики свідчить, що, незважаючи на численні пошуки, питання вдосконалення художнього мислення та професійно-художньої підготовки фахівців НХП засобами інформаційно-комунікаційних технологій вимагають додаткового пошуку.

Метою нашої статті є обґрунтування напрямів упровадження ІКТ у професійно-художню освіту задля розвитку професійної компетентності майбутніх фахівців народних художніх промислів, активізації їхньої навчальної діяльності та прищеплення їм необхідних професійних якостей; оновлення змісту та технологій навчання на основі засобів інформаційно-комунікаційних технологій.

Виклад основного матеріалу.

Інформатизація професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів і новітніх технологій створення образотворчого продукту за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій у процесі навчання у ЗП(ПТ)О художнього профілю спрямовується на досягнення вищого рівня розвитку в учнів художнього мислення та професійно-інформатичної компетентності. Під вищим рівнем ми розуміємо одержання нових істотних ознак розвитку мислення та професійної підготовленості (здатності, готовності виконувати професійні функції за допомогою ІКТ) випускників – фахівців НХП.

Удосконалюючи інформаційно-комунікаційне забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів ми виходимо з того, що необхідний рівень професійної та інформатичної компетентності випускників ЗП(ПТ)О буде сформований, якщо будуть враховані: специфіка структури навчального матеріалу з професійно-теоретичних предметів; особливий підхід у викладанні образотворчих предметів за допомогою інформаційно-графічних комп'ютерних технологій; готовність учнів до роботи з ІКТ на заняттях; структура та зміст навчальної образотворчої діяльності в інформаційно-освітньому просторі; методика

проведення занять із застосування інформаційно-графічних комп'ютерних технологій, електронних освітніх ресурсів; послідовність проходження етапів виконання художнього твору за допомогою ІКТ тощо. Для підготовки у ЗП(ПТ)О сучасного фахівця народних художніх промислів необхідне оновлення змісту навчання з урахуванням можливостей інформаційно-комунікаційних технологій і розроблення відповідних педагогічних технологій.

Зміст професійно-технічної освіти детермінується суспільними вимогами до рівня кваліфікації робітничих кадрів, визначається державними стандартами професійно-технічної освіти з кожної професії та має забезпечувати випереджувальне зростання кваліфікації робітників відповідно до технологічної складності робіт у різних галузях економіки. Основною вимогою формування змісту є професіоналізація навчання за наявності концентрованих умінь і навичок, аналізу та моделювання майбутньої професійної діяльності. З метою забезпечення якості підготовки відповідно до вимог ринку праці нині у визначенні змісту професійно-технічної освіти беруть участь роботодавці та інші соціальні партнери [6, с. 324]. У підготовці фахівців народних художніх промислів у ЗП(ПТ)О для цього доцільно залучати народних майстрів із відповідних ремесел, а у контексті нашого дослідження – фахівців з комп'ютерної графіки та дизайну.

Визначення змісту навчання є важливим елементом організації процесу підготовки фахівця, тісно пов'язаним із проектуванням навчальної та виробничої діяльності, причому взаємозв'язок цей є визначальним. У науково-педагогічній літературі розроблення змісту навчання передбачає такий порядок дій: аналіз професійних функцій; виявлення професійних умінь і навичок, що забезпечують успішне виконання трудових функцій; визначення системи знань, необхідних для успішного оволодіння цими вміннями; трансформація сукупності знань, умінь і навичок в навчальні предмети; підготовка комплексу практичних робіт, спрямованих на формування професійних умінь.

На основі аналізу професійно-інформатичної діяльності фахівців НХП визначено особливості та завдання інформаційно-комунікаційного забезпечення в підготовці фахівців НХП до професійної діяльності в сучасному інформаційному просторі: формування здатності учнів працювати з великими масивами графічної інформації за допомогою системи алгоритмізованих технічних засобів на основі ІКТ; розвиток готовності до застосування комп'ютера як інструменту створення графічного продукту та визначення ціннісних характеристик екранного образотворчого

продукту; створення і закріплення у свідомості учнів позитивної мотиваційної основи щодо використання ІКТ як засобу художньої творчості; скерування інформаційно-графічних комп'ютерних технологій на активізацію навчально-пізнавальної діяльності учнів у процесі вирішення модельованих професійних завдань; формування навичок пошуку професійно важливої інформації в глобальній інформаційній мережі тощо.

Крім професійних функцій, оновлення змісту інформаційно-художньої підготовки фахівців НХП визначається дидактичними вимогами. Зокрема, за нашими висновками, він має: відображати сучасні естетичні образотворчі тенденції та реалізувати їх у специфічному образотворчому інформаційному продукті; систематизувати і наочно представляти динаміку й механіку образотворчого об'єкта відповідно до індивідуального сприйняття учнем; забезпечувати реалізацію цілей художньо-професійної діяльності в інформаційно-освітньому середовищі; бути спрямованим на формування в майбутнього фахівця НХП індивідуального стилю розумових здібностей в інформаційному просторі; сприяти якісному формуванню художнього мислення майбутнього фахівця НХП як динамічної структури, спрямованої на створення образотворчого продукту; забезпечувати формування необхідного рівня готовності фахівця НХП до професійної діяльності в умовах інформаційного суспільства; формувати професійно-інформатичну компетентність майбутнього фахівця НХП як здатність гнучко реагувати та ефективного вирішувати інформаційно-графічні завдання.

Отже, підготовка учнів у ЗП(ПТ)О художнього профілю за допомогою ІКТ висуває особливі вимоги до відбору змісту професійно-теоретичних предметів. Аналіз творчої діяльності художників, дизайнерів та інших фахівців, які активно застосовують у своїй повсякденній роботі ІКТ, показує, що ефективність їхньої творчої діяльності визначається, передусім знаннями й уміннями з комп'ютерної графіки. Для цього необхідні знання базових принципів роботи технічних засобів, зокрема периферійних пристроїв; володіння системним і прикладним (загального призначення) програмним забезпеченням – на рівні користувача; компетентність у прикладних системах для роботи з графікою та фотозображеннями – на рівні кваліфікованого користувача. Під час навчання інформатики необхідно приділяти увагу кожному з перерахованих аспектів. Проте рівень професійно-інформатичної підготовки фахівців НХП визначається кваліфікацією у спеціалізованих прикладних програмах – графічних редакторах. Це підтверджує актуальність проблеми підвищення якості підготовки майбутніх фахівців у галузі ІКТ,

а саме – інформаційно-графічних комп'ютерних технологій, і включення їх у зміст навчання. Однак, керуватися при цьому потрібно можливостями учнів і поставленими образотворчими завданнями, прагнути розкрити їх різними технічними можливостями. Грамотність комп'ютерного образотворчого продукту, створюваного учнем, визначається не лише знанням правил зображення на екранній площині за допомогою графічних програм, технічних сторін створення екранного зображення, а й тим, що він досягнув художньо-образну основу зображення. Сучасні програмні засоби, як правило, мають досить розвинений інтерфейс, тому, перш ніж створювати екранне зображення, необхідно представити композиційно всю складну систему образів майбутнього зображення. Можливості комп'ютерної графіки як інструменту фахівця художнього профілю досить широкі, починаючи від корекції та аналізу реальних образотворчих об'єктів і до створення складних графічних творів.

Сучасні ІКТ дають змогу виявити якісно нові шляхи у вивченні суто творчих образотворчих предметів, таких як рисунок, композиція тощо. Їх використання в образотворчій галузі зумовлене такими властивостями, як швидкодія, мобільність, адаптивність, структурованість інформації, можливість індивідуалізації творчої роботи, корегувальні можливості тощо.

Включення елементів ІКТ у професійно-теоретичну підготовку, зокрема художні предмети, а також потреба вивчення інформаційних понять і форм, зумовлює загальні завдання формування інформатичних знань і вмінь у майбутніх фахівців народних художніх промислів: засвоєння за допомогою засобів інформаційно-графічних комп'ютерних технологій нових зображально-пластичних образів та їх моделювання; формування і розвиток динамічності та індивідуальності художнього мислення; навчання пошуку оптимальних рішень під час опрацювання образотворчого матеріалу; практичний аналіз зображення і художніх методів (алгоритмів); побудова художнього образу з використанням інформаційно-графічних комп'ютерних технологій; оволодіння навичками роботи з графічними редакторами.

При цьому інформаційно-графічні комп'ютерні технології є особливим чинником розвитку художнього мислення в учнів, які опановують художню професію як теоретично, так і практично. Освітньо-інформаційна діяльність майбутніх фахівців НХП із використанням ІКТ в цілому розглядається як процес опрацювання, трансформації та моделювання образотворчої інформації в образну форму за допомогою графічних редакторів.

Ефективне використання сучасних комп'ютерних графічних програм як засобу виконання традиційних завдань з образотворчих предметів визначає нові можливості вивчення рисунка, живопису, композиції, а також історії образотворчого мистецтва тощо. Структура викладання навчального образотворчого матеріалу з професійно-теоретичних предметів за допомогою ІКТ має традиційну схему (від простого до складного), але засоби комп'ютерної графіки спонукають до його динамічного, анімованого подання. Ця структура передбачає таку послідовність:

- показ учнем ілюстрації поставленого завдання;

- визначення викладачем технічного рішення завдання (вибір редактора, наповнення створюваного образу технічними ефектами обраного редактора);

- наочний показ способу реалізації та можливих варіантів вирішення подібних завдань за допомогою кращих аналогічних учнівських робіт;

- демонстрація робіт майстрів образотворчого мистецтва (на екрані комп'ютера та традиційними засобами);

- аналіз створеного образотворчого продукту, як викладачем, так і учнем, з урахуванням корегувальних можливостей графічних програм.

Учні при цьому наочно бачать методи побудови об'єктів. Однак зауважимо, що наростаюче збільшення кількості різнопланової інформації, яке відображається на загальнопрофесійній і професійно-теоретичній підготовці учнів ЗП(ПТ)О художнього профілю, призводить до збільшення з кожним роком розриву між загальним обсягом професійно важливих знань і тією їх частиною, що може бути засвоєна в межах освітнього процесу. Щоб виправити це становище, необхідно інтенсифікувати процес навчання, на що скеровані новітні педагогічні технології (передусім, інформаційно-комунікаційні) та індивідуалізувати процес навчання. Протягом навчання необхідно виховати в учнів прагнення та навички самостійної освітньої діяльності (творчої, образотворчої, розумової), тобто самонавчання.

Під технологією розуміють сукупність знань про способи і засоби здійснення процесів, а також самі процеси, які призводять до якісної зміни об'єктів та явищ. Технологію навчання розглядають як цілісну сукупність (систему) різнопланових організаційних, дидактичних, загальнопедагогічних, психологічних процедур, зумовлених цілями, змістом навчання і виховання, спрямованими на зміну (виникнення нових) форм поведінки і діяльності учнів.

Педагогічна технологія як галузь пізнання досліджує раціональні шляхи навчання, систему засобів і принципів, які застосовуються у цьому процесі й оптимізують його. До її головних аспектів належать розроблення та деталізація інструментальних процесів, причому створення нових технологій є наслідком незадоволення отриманими результатами навчання та виховання учнів, що пов'язується з неефективністю педагогічної діяльності. Істотною особливістю педагогічної технології є те, що довільним діям вона протиставляє жорсткі алгоритмізовані приписи, систему чітко вмотивованих кроків, логічний перехід від одного елемента освітнього процесу до іншого.

Педагогічні технології розглядаються нині не лише як сукупність форм, методів і засобів передачі соціального досвіду, а також технічне оснащення цього процесу, а й як спосіб управління дидактичним освітнім процесом. Сама ідея розроблення технологічних конструкцій (елементів) виникла у зв'язку з потребою управління процесом навчання та виховання. В освітній практиці розрізняють три супідрядні ієрархічні рівні педагогічних технологій: загальнопедагогічні, методичні (навчання певного предмета) та локальні технології.

За С. О. Сисоевою, впровадження педагогічної технології – це розроблення та реалізація освітнього проєкту, який відтворює певну систему педагогічних поглядів, спрямованих на досягнення конкретної освітньої мети [5, с. 661]. Спільним в усіх визначеннях педагогічної технології є її спрямування на підвищення ефективності освітнього процесу, передбачуваність і гарантованість кінцевого результату навчання [4]. Ми розуміємо педагогічну технологію як галузь прикладних психолого-педагогічних досліджень з виявлення принципів, розроблення продуктивних освітніх систем, конструювання відтворюваних навчально-виховних процесів із задалегідь заданими характеристиками, обґрунтування, реалізація та підтримання оптимальних умов їх функціонування. Стосовно вдосконалення інформаційно-комунікаційного забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів, з урахуванням авторської моделі та педагогічних умов [3] *технологія створення образотворчого продукту за допомогою ІКТ у процесі навчання фахівців народних художніх промислів* (рис. 1) реалізує систему принципів застосування ІКТ у професійній підготовці та педагогічні умови інформатизації професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів в інформаційно-освітньому середовищі ЗП(ПТ)О художнього профілю.

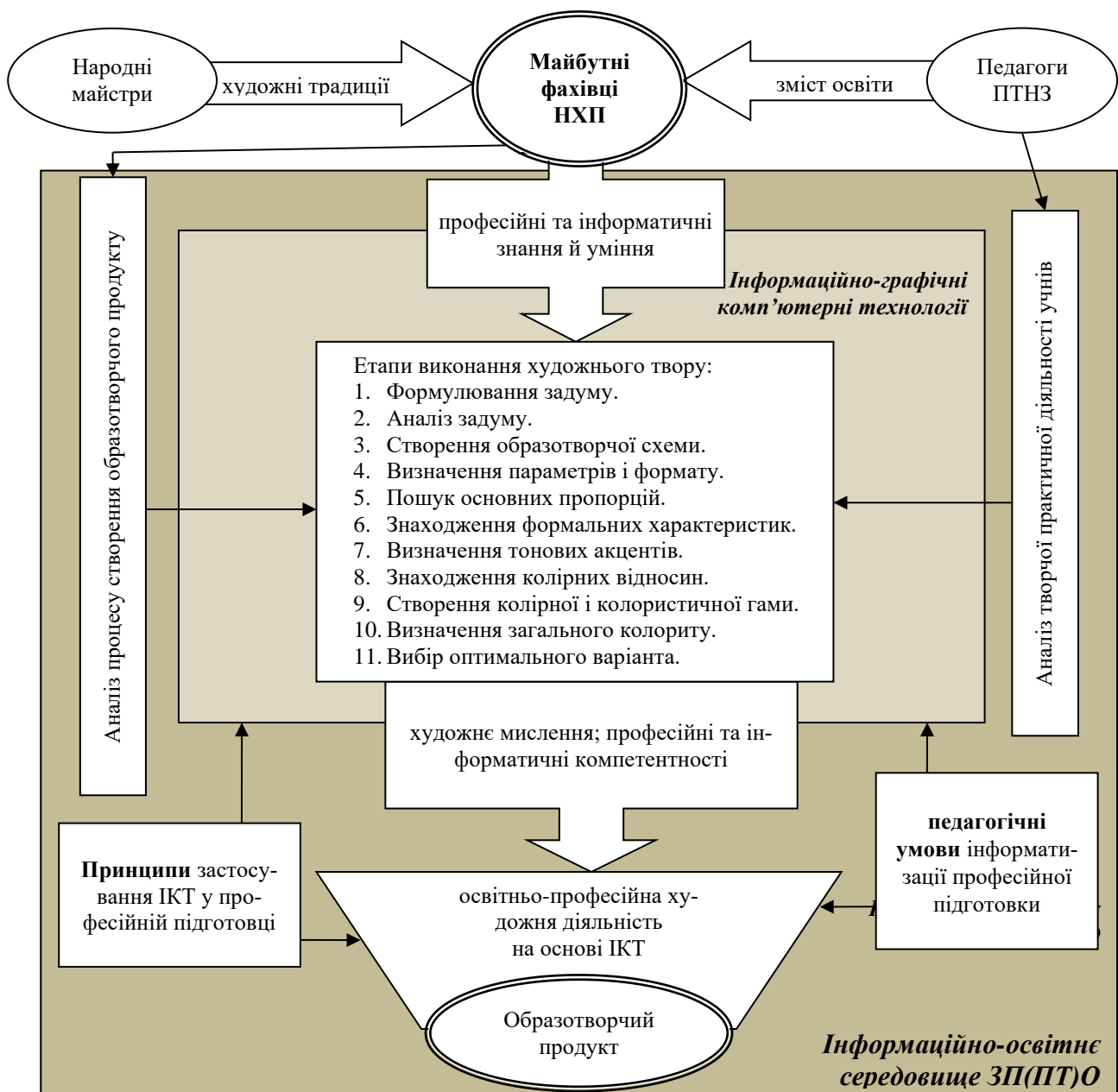

Рисунок 1 – Технологія створення образотворчого продукту за допомогою ІКТ у процесі навчання фахівців народних художніх промислів (за М. В. Нікольським)

Після вивчення загальних теоретичних питань застосування ІКТ у професійно-художній діяльності на заняттях з «Інформаційних технологій» і професійно-теоретичних предметів, практичне втілення здобутих знань відбувається під час виробничого навчання і передбачає створення інформаційно-графічного образотворчого продукту. Професійно-практичні заняття із застосуванням ІКТ з майбутніми фахівцями НХП ми рекомендуємо будувати за таким планом: 1) Сприйняття об'єкта, який потрібно зобразити. Виявлення його особливостей. 2) Вибір найбільш доцільного графічного редактора як засобу вирішення образотворчого завдання. 3) Визначення образотворчого рішення. 4) Пошук способів вирішення завдання за допомогою інформаційно-

графічних комп'ютерних технологій. 5) Практична робота зі створення інформаційно-графічного образотворчого продукту. 6) Вибір найбільш оптимального варіанта з підготовлених образотворчих рішень. 7) Аналіз створених комп'ютерних робіт.

Найважливішим завданням у процесі виготовлення комп'ютерної версії образотворчого продукту є формування художнього мислення для подальшої оптимальної професійно-художньої діяльності як в інформаційно-графічній, так і в традиційній формі. Усі практичні заняття образотворчою діяльністю за допомогою ІКТ мають проблемний характер.

Створення образотворчого продукту за допомогою ІКТ ґрунтується, передусім, на специфіці та перевагах інформаційно-графічних

комп'ютерних технологій у професійно-художній та освітньо-професійній діяльності:

- збереження в пам'яті комп'ютера кожного кроку побудови зображення дає змогу відновлювати випадково втрачені нюанси, що допомагає оптимальніше визначити остаточне рішення, а також, у разі необхідності, повертатися до попереднього варіанта без шкоди для витвору;

- можливість порівняння одного об'єкта (варіанта) з іншим дає можливість порівнювати творчі рішення, відкриваючи нові можливості аналізу та створення образотворчого продукту;

- збереження цифрового зображення в електронному вигляді на різних цифрових носіях, стійких до зовнішніх впливів, дає змогу зберегти його в повноцінному первинному вигляді;

- мультимедійний аналіз комп'ютерного зображення дає змогу комплексно поглянути на цей процес, що забезпечує не лише цілісність зображення, а й цілісність аналізу цього зображення;

- можливість у динаміці розглянути образотворчу форму на екрані сприяє виявленню її об'ємних характеристик в наочному вигляді, що допоможе поглянути на зображуваний об'єкт предметно, а також удосконалити процес створення об'єму й архітектонічну сутність візуальної трансформації об'єму в просторі.

Діяльність викладача й учнів зі створення образотворчого продукту на основі ІКТ у процесі навчання фахівців народних художніх промислів, схематична послідовність якої подана на рис. 1, відбувається з урахуванням цих переваг. При цьому робота над художнім твором з використанням ІКТ містить низку обов'язкових етапів: від формулювання задуму до вибору оптимального варіанта.

Формування в учнів умінь і навичок створення якісного образотворчого продукту потребує методично доцільних і дидактично обґрунтованих завдань, поставлених викладачем. Їх реалізація залежить від знань, умінь і навичок учнів використання ІКТ у процесі образотворчої діяльності. Також викладач має аналізувати творчу практичну діяльність учнів, а вони, своєю чергою, здійснюють постійний аналіз процесу створення образотворчого продукту, фіксуючи за допомогою ІКТ етапи і варіанти зображення. При цьому реалізується принцип міцності та системності знань.

Цілі художньої підготовки фахівців НХП на основі ІКТ (виконання художніх творів за допомогою інформаційно-графічних комп'ютерних технологій у процесі навчання фахівців народних художніх промислів) пов'язані з виробленням в учнів художнього мислення та, на цій основі, формування професійних й інформатичних компетентностей, необхідних для

створення образотворчого продукту під час освітньо-професійної художньої діяльності та подальшої практичної діяльності.

Як відомо, впровадження в освітній процес педагогічних технологій має певну послідовність: 1) визначення цілей, що мають бути досягнені як результат навчання; 2) конструювання всіх етапів освітнього процесу; 3) реалізація запланованих завдань і процедур на практиці; 4) контроль, оцінювання й аналіз одержаних результатів; 5) подальше відтворення технологій з необхідною корекцією. Реалізація технології передбачає мотивацію й усвідомлення всіма суб'єктами мети і завдань навчання, належне відтворення спроектованих інновацій, налагодження зворотного зв'язку в управлінні освітньою діяльністю, поточне коригування [2, с. 906]. Педагогічні технології мають відповідати критеріям відтворюваності, ефективності, керованості, концептуальності, системності [5, с. 661]. Вони також повинні бути придатними до швидких змін і нових вимог освітнього процесу.

Для використання навчальних можливостей ІКТ необхідно дотримуватись певних вимог щодо оптимального та якісного застосування нових технологій в освітній діяльності:

- реалізація під час заняття в оптимальному співвідношенні всіх закономірностей і принципів навчання;

- використання новітніх досягнень комп'ютерної графіки, узгоджуючи їх із вимогами традиційної методики художньої підготовки;

- забезпечення належних умов для продуктивної пізнавальної діяльності учнів з урахуванням індивідуалізації навчання;

- зв'язок з раніше вивченими і засвоєними знаннями й уміннями, опора на досягнутий професійно-художній рівень учнів;

- методично доцільне використання дидактичних, технічних засобів ІКТ;

- ретельна діагностика, проєктування, прогнозування і планування викладачем кожного заняття із застосуванням ІКТ тощо.

Продуктивність застосування ІКТ для професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів підвищується в разі дотримання таких правил:

- знання учнями психолого-педагогічних, технічних, ергономічних основ використання комп'ютерної та телекомунікаційної техніки;

- відповідність програмного забезпечення змісту і методичним вимогам предмета, що вивчається;

- відповідність програмного й інформаційно-методичного забезпечення необхідному рівню художньо-практичної підготовки учнів ЗП(ПТ)О художнього профілю;

– коректне використання інформаційно-графічних комп'ютерних технологій та інформаційно-графічних засобів навчання для формування наочно-образних уявлень, художньо-професійних та інформатичних умінь і навичок майбутніх фахівців.

За дотримання цих вимог навчання стає впорядкованим, спрямованим на вирішення конкретних завдань і формування в учнів специфічних компетентностей, необхідних для майбутньої професійної діяльності. Використання технологій навчання за допомогою ІКТ спільно з традиційними методиками робить освітній процес цілісним і послідовним. При цьому максимально використовуються когнітивні можливості особистості для вирішення освітніх образотворчих завдань. Одержані компетентності застосовуються надалі як для комп'ютерної, так і для рукотворної професійної діяльності художників.

Здатність відображення дійсності в наочно-образній формі на екрані монітора є дієвим механізмом створення художнього образу, а також усвідомлення учнем усіх нюансів цього процесу. Однак застосування інформаційно-графічних комп'ютерних технологій в освітньому процесі має свої особливості. Закономірності комп'ютерної графіки визначають певну специфіку створення зображення за допомогою графічних редакторів:

- віртуальна сутність комп'ютерного твору характеризує методику його створення як програмну, визначає його колорит і своєрідність;
- екранне подання зображення скасовує вибір формату на початку роботи;
- організація образотворчої площини починається не із загального начерку, а зі створення акцентного об'єкта і фіксування його в площині зображення;
- лінійна конструкція формується не променями і прямими, а відрізками між контрольними точками із заданою товщиною лінії;
- колірна композиція постійно перевіряється тональною шляхом переведення в різні середовища (тональне та колірне);
- відсутність механічного змішування кольорів у графічному редакторі визначає поелементне мозаїчне наповнення кольором сформованого зображення;
- матеріальність твору (за наявності такого завдання) визначається на останніх етапах роботи.

Для запобігання можливим помилкам при створенні зображення необхідно вказувати учням на атрибути та специфіку роботи у графічному редакторі. До традиційних помилок можна віднести ототожнення об'єктивної реальності та віртуального комп'ютерного простору, яке призводить до ототожнення художності та

технологічності зображення, а також нероспізнання в закінченому продукті рафінованості (вишуканості, витонченості, довершеності) та культури подання витвору.

Слід пам'ятати про те, що інформаційно-графічні комп'ютерні технології не є універсальним механізмом. У процесі виконання творчого завдання у графічному редакторі це призводить до негативних результатів: шаблонність виконуваного зображення; певна «заданість» кольору і форми; відсутність простору (незважаючи на виконання за допомогою 3D-систем); нематеріальність зображення; відсутність фактурності, що відбивається на якості сприйняття; обмеженість колірних валерів; неможливість передати повітряну перспективу; надуманість і суб'єктивність колірної композиції; відсутність лінійної пластики.

Відсутність реального (некомп'ютерного) досвіду роботи з образотворчою інформацією призводить до низького рівня сформованості в учнів практичних навичок (окомір, «твердість» руки та ін.). Звичайно, використовуючи комп'ютер, ніхто не відмовляється від традиційних методів розвитку наочно-образного мислення в образотворчій діяльності. Інформаційно-графічні комп'ютерні технології потрібно розглядати не як предмет вивчення, а як один із засобів формування художнього мислення. Графічна програма в художній освіті, особливо стосовно фахівців НХП, – це інструмент побудови творчої схеми, що допомагає оптимально й ефективно спроектувати процес виконання зображення, не перетворюючись при цьому на єдиний засіб діяльності. Завдання викладача полягає в тому, щоб вчасно застерегти учнів від подібних помилок прикладами, аналізом виконаних робіт, наочним показом помилкових дій.

Зауважимо, що реалізація запропонованої технології вдосконалення інформаційно-комунікаційного забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів неможлива без попередньої інформатичної підготовки викладачів. Проведені нами дослідження показали, що вони мають володіти навичками роботи з ІКТ, вправно працювати в основних графічних редакторах, а також уміти: 1) структурувати навчальний матеріал для роботи в інформаційно-освітньому середовищі з урахуванням індивідуальних особливостей учнів, поставлених Державним стандартом завдань і можливостей ІКТ, які використовуються в освітньому процесі; 2) готувати інформаційно-методичне забезпечення занять; 3) аналізувати і формулювати (складати) професійно орієнтовані образотворчі завдання із застосуванням ІКТ; 4) визначати перелік інформаційно-освітніх завдань і робіт для учнів на різних етапах залежно від форми навчання та

типу робіт; 5) знати наукові, методичні, практичні основи образотворчої діяльності в графічному редакторі; 6) володіти критеріями оцінювання діяльності учнів із застосуванням ІКТ і створеного ними інформаційно-графічного образотворчого продукту; 7) усвідомлювати можливості та застосовувати за потреби в педагогічній діяльності електронні освітні ресурси, педагогічні програмні засоби тощо.

Наше дослідження показало, що використання інформаційно-комунікаційних технологій у професійно-художньої підготовці фахівців сприяє розвитку інформатичної компетентності та педагогічної майстерності педагогічних працівників ЗП(ПТ)О художнього профілю.

Узагальнюючи викладене, вважаємо, що формування художнього мислення у майбутніх фахівців НХП засобами інформаційно-комунікаційних технологій на заняттях з професійно-теоретичної та професійно-практичної підготовки оптимізується, індивідуалізується та прискорюється. ІКТ сприяють підвищенню наочності в образотворчій діяльності, структурують навчальний матеріал, відкривають нові можливості в дослідженні образотворчої форми, дозволяють створювати новий специфічний образотворчий продукт. Отже, розроблена технологія забезпечує зростання ефективності освітньо-професійної художньої діяльності на основі ІКТ у процесі створення художнього образу з використанням інформаційно-графічних комп'ютерних технологій.

Вирішення образотворчих завдань на основі ІКТ передбачає створення учнями конкретного продукту, а також вибір найкращого з можливих варіантів виконання роботи, що одночасно сприяє формуванню необхідних компетентностей та дає змогу оцінити їх рівень. Ефективність використання ІКТ у практичній діяльності фахівця залежить від доцільності її застосування в

освітньо-професійній художній діяльності учнів під час створення образотворчого продукту. Тобто застосування ІКТ, передусім, інформаційно-графічних комп'ютерних технологій, є формувальним чинником, який впливає на рівень та якість професійно-інформатичної діяльності фахівця НХП у сучасних умовах.

Для перевірки доцільності запропонованої технології застосування ІКТ у професійно-практичній підготовці майбутніх фахівців народних художніх промислів у ЗП(ПТ)О було проведено формувальний педагогічний експеримент, в якому взяли участь учні 2-4-го курсів і викладачі п'яти освітніх закладів художнього профілю. Попереднє вибіркове спостереження дало змогу визначити чисельність репрезентативної вибірки – 150 учнів (із них 75 – контрольної (КГ) і 75 експериментальної (ЕГ) груп). Оцінювання засвідчило однаковий рівень сформованості інформатичної компетентності учнів у цих групах до експерименту. Результати, отримані після впровадження модернізованого інформаційно-комунікаційного забезпечення професійно-практичної підготовки майбутніх фахівців художнього профілю (рис. 2), показують позитивну динаміку змін: кількість учнів з достатнім рівнем інформатичної компетентності в ЕГ зросла на 20 %, з високим – на 13,4 %, а в КГ – кількість учнів із достатнім рівнем інформатичної компетентності зросла на 9,4 %, високим – лише на 2,7 %. У контрольній групі залишилось 10,6 % учнів із низьким рівнем інформатичної компетентності, а в експериментальній таких лише 5,3 %. Це наводить на висновок, що запропонована технологія створення образотворчого продукту за допомогою ІКТ у процесі навчання фахівців народних художніх промислів, яка використовувалась в експериментальних групах, більш ефективна, ніж традиційна методика навчання в контрольних групах.

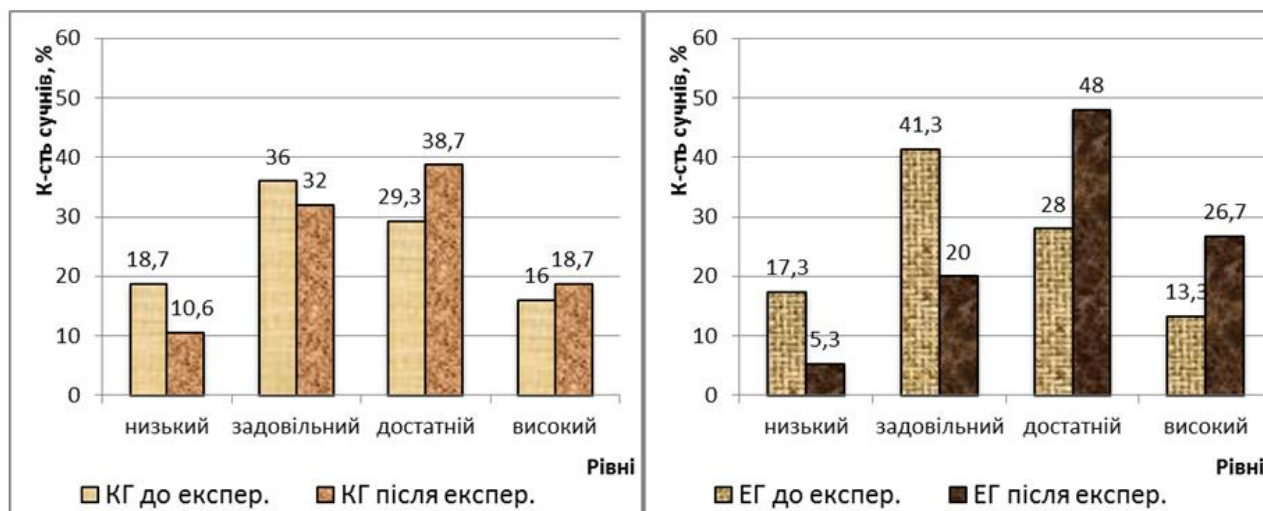

Рисунок 2 – Розподіл сформованості інформатичної компетентності майбутніх фахівців народних художніх промислів у ЗП(ПТ)О

Для статистичного підтвердження достовірності отриманих даних використовувався критерій Ст'юдента, обчислений у пакеті Statistica 10, який підтвердив, що ефект змін зумовлений нашими заходами.

Якість професійно-інформатичної підготов-

ки майбутніх фахівців народних художніх промислів у ЗП(ПТ)О перевірялась за рівнем засвоєння матеріалу навчального предмета «Інформаційні технології». Результати оцінювали успішності учнів після вивчення першої половини і всього курсу подані в табл. 1.

Таблиця 1

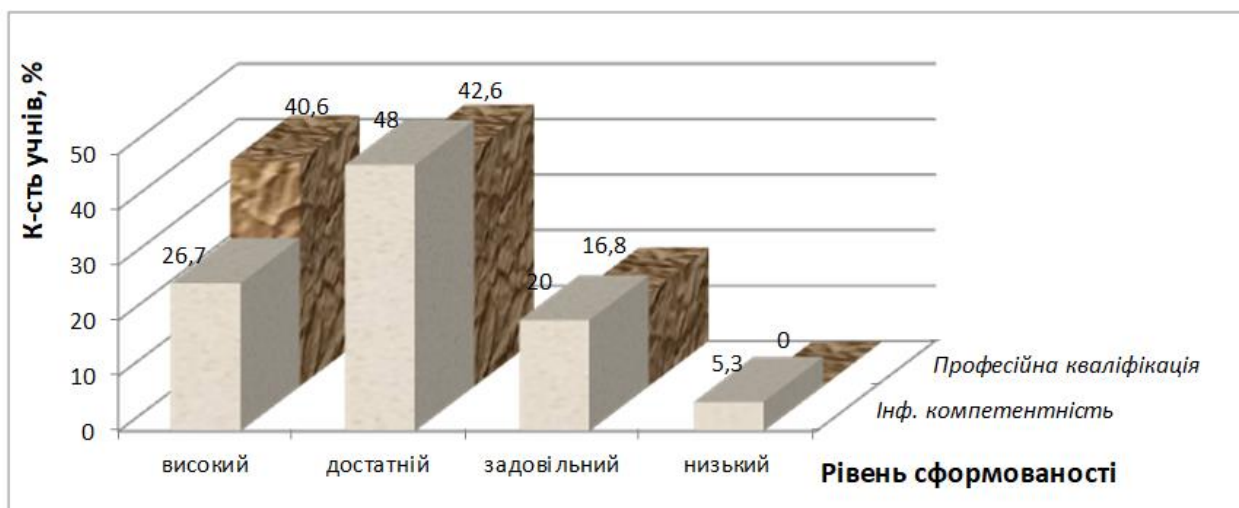
Динаміка успішності учнів контрольних і експериментальних груп з предмета «Інформаційні технології»

Групи	Етап контролю	Розподіл учнів за рівнями успішності (бали)							
		10 – 12		7 – 9		4 – 6		0 – 3	
		к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
КГ	проміжний	13	17,3	34	45,3	24	32	4	5,3
	кінцевий	17	22,7	40	53,3	17	22,7	1	1,3
	<i>Приріст</i>	4	5,3	6	8,0	-7	-9,3	-3	-4,0
ЕГ	проміжний	14	18,7	35	46,7	22	29,3	4	5,3
	кінцевий	23	30,7	46	61,3	6	8	0	0
	<i>Приріст</i>	9	12,0	11	14,6	-16	-21,3	-4	-5,3

Аналіз розподілу учнів за рівнями успішності (табл. 1) свідчить, що впровадження модернізованого інформаційного забезпечення сприяє підвищенню рівня інформатичних знань і вмінь майбутніх фахівців художнього профілю. В експериментальній групі приріст учнів з відмінними знаннями становить 12,0 %, а з добрими – 14,6 %. У контрольній групі ці показники значно менші – 5,3 % і 8 % відповідно. Результати перевірки вірогідності одержаних даних, виконані за допомогою програми Statistica 10. Різницю між розподілами значень успішності учнів контрольної та

експериментальної груп з предмета «Інформаційні технології» визнано статистично значущою, а ефективність комплексного застосування засобів ІКТ у навчанні – достовірною.

Щоб переконатися, що випускники ЗП(ПТ)О художнього профілю здатні застосовувати на практиці отримані інформатичні знання, вміння і навички, визначався кореляційний зв'язок між інформатичною компетентністю учнів та їхніми оцінками за виконання дипломного проекту. Порівнювалось, як впливає розвиток інформатичної компетентності на оцінки, одержані під час випускної кваліфікаційної роботи (рис. 3).

З рис. 3 видно, що рівень професійної кваліфікації випускників у цілому відповідає рівню сформованості їхньої інформатичної компетентності. При цьому можна прослідкувати значний позитивний вплив інформатичної компетентності на професійну підготовленість майбутніх фахівців художнього профілю.

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу («Аналіз даних», MS Excel) статистично підтверджено, що рівень інформатичної компетентності корелює з рівнем професійної кваліфікації досліджуваних, отож: на підвищення професійної кваліфікації випускників за професіями народних художніх промислів без

сумніву впливає формування інформатичної компетентності. Таким чином, підтверджується гіпотеза про доцільність модернізації інформаційно-комунікаційного забезпечення професійно-практичної підготовки майбутніх фахівців художнього профілю.

Можливості для розвитку художнього мислення та професійної компетентності фахівців народних художніх промислів у ЗП(ПТ)О художнього профілю, які надають інформаційно-комунікаційні технології, зроблять внесок у забезпечення якості професійної підготовки та конкурентоспроможності випускників, а також стануть одним з найважливіших чинників підвищення ефективності освітнього процесу професійно-художньої освіти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Розроблена технологія створення образотворчого продукту за допомогою ІКТ у процесі навчання фахівців народних художніх промислів забезпечує ефективність освітньо-професійної художньої діяльності під час професійно-практичної підготовки. Експериментальне дослідження підтвердило, що засоби ІКТ є позитивним чинником розвитку художнього мислення і формування необхідних компетентностей в учнів професійно-художніх навчальних закладів. Отже, застосування ІКТ у процесі професійно-теоретичної і професійно-практичної підготовки є гарантом конкурентоспроможності майбутнього фахівця НХП.

До перспективних напрямів дослідження відносимо обґрунтування педагогічних засад індивідуалізації професійно-практичної підготовки фахівців художнього профілю з метою підвищення якості освіти та рівня професійної компетентності випускників ЗП(ПТ)О, визначення конкретних шляхів застосування зарубіжного досвіду підготовки фахівців художнього профілю.

Список літератури:

1. Биков В. Ю. Проблеми та перспективи інформатизації системи освіти в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія №2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання* : зб. наук. праць / Редрада. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. № 13 (20). С. 3–18.

2. Бондар С. П. Технологія освіти. *Енциклопедія освіти* / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 906.

3. Литвин А. В., Руденко Л. А. Модель і педагогічні умови інформатизації професійної підготовки майбутніх фахівців народних художніх промислів. *Наукові записки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності. Педагогіка і психологія*. 2020. № 1.

4. Освітні технології: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О. М. Пехоти. Київ : А.С.К., 2002. 255 с.

5. Сисоєва С. О. Педагогічні технології. *Енциклопедія освіти* / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 660–661.

6. Щербак О. І. Зміст професійно-технічної освіти. *Енциклопедія освіти* / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 324–325.

References:

1. Bykov V. Yu. (2012). Problemy ta perspektyvy informatyzatsii systemy osvity v Ukraini [Problems and prospects of informatization of the education system in Ukraine]. *Scientific journal of the NPU named after M.P. Dragomanova. Series #2. Computer-oriented learning systems*, 13 (20), 3–18. [In Ukrainian].

2. Bondar S. P. (2008). Tekhnolohiia osvity [Education technology]. *Encyclopedia of education*, (p. 906). Kyiv: Yurinkom Inter. [In Ukrainian].

3. Lytvyn A. V., Rudenko L. A. (2020). Model i pedahohichni umovy informatyzatsii profesiinoi pidhotovky maibutnix fakhivtsiv narodnykh khudozhnykh promysliv [Model and pedagogical conditions of informatization of professional training of future specialists in folk artistic crafts]. *Scientific notes of Lviv State University of Life Safety. Pedagogy and psychology*, 1. [In Ukrainian].

4. Pyekhota O. M. (ed). (2002). *Osvitni tekhnolohii [Educational technologies]*. Kyiv: A.S.K. [In Ukrainian].

5. Sysoyeva S. O. (2008). Pedahohichni tekhnolohii [Pedagogical technologies]. *Encyclopedia of education*, (p. 660-661). Kyiv: Yurinkom Inter. [In Ukrainian].

6. Shcherbak O. I. (2008). Zmist profesiino-tekhnichnoi osvity [Content of professional and technical education]. *Encyclopedia of education*, (p. 324-325). Kyiv: Yurinkom Inter. [In Ukrainian].

© А. В. Литвин, Л. А. Руденко, 2023.

Науково-методична стаття.

Надійшла до редакції 12.09.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

Ю. В. Вінтюк

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-4744> – Ю. В. Вінтюк

✉ yurvin@ukr.net

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ У ПОЗААУДИТОРНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуті питання, що виникли під час організації і забезпечення самостійної позааудиторної навчальної роботи студентів-психологів. Здійснено огляд теоретичних уявлень щодо позааудиторної діяльності студентів та її впливу на формування компетентності майбутніх фахівців. Показано, що позааудиторна діяльність студента виступає як особисто керований та разом із тим педагогічно організований процес. За наявності відповідної педагогічної підтримки у позааудиторних заняттях стимулюється перехід студента від соціальної ролі того, кого навчають, до ролі суб'єкта, тобто того, хто самостійно здобуває необхідні для освоєння фаху знання. Тому майбутній фахівець не тільки пізнає особливості професії, але й проявляє себе у ній, порівнює свої можливості з вимогами професійної діяльності, засвоює способи рефлексії власних дій. Через це нові акценти у діяльності навчальних закладів передбачають відповідну роль позааудиторної освітньої діяльності, яка створює додаткові можливості для професійного становлення, самореалізації та творчого розвитку кожного студента, формування його індивідуальної освітньої траєкторії. Розглянуті особливості організації позааудиторної роботи студентів у вітчизняних ВНЗ в сучасних умовах. Опрацьована концепція позааудиторної діяльності майбутніх фахових психологів. Згідно з нею для забезпечення формування професійної компетентності студентів-психологів, самостійної постановки професійних завдань, моделювання ситуацій, вміння регулювати свою діяльність при їх вирішенні, самостійна позааудиторна робота повинна містити різні види діяльності. Відповідно, позааудиторна діяльність включає у себе низку різноманітних і актуальних видів самостійної роботи студентів, кожен з яких передбачає позитивний вплив на формування їхньої професійної компетентності. Досліджені труднощі що виникають при організації і забезпеченні позааудиторної роботи студентів, відповідно до сучасних вимог; здійснений пошук можливих шляхів і способів подолання виявлених труднощів. Зроблені висновки з проведеної роботи і запропоновані подальші перспективні дослідження у цьому напрямку.

Ключові слова: підготовка майбутніх фахових психологів, формування професійної компетентності, позааудиторна діяльність студента, самостійна навчальна робота студентів.

Y. V. Vintiuk

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE PSYCHOLOGIST STUDENTS IN EXTRA-COURSE ACTIVITIES

The article examines issues that arose during the organization and provision of independent extracurricular educational work of psychology students. A review of theoretical concepts regarding the extracurricular activity of students and its influence on the formation of competence of future specialists was carried out. It is shown that the student's extracurricular activity is a personally managed and, at the same time, pedagogically organized process. In the presence of appropriate pedagogical support, extracurricular classes stimulate the student's transition from the social role of someone who is being taught to the role of a subject, that is, someone who independently acquires the necessary knowledge for mastering the profession. Therefore, the future specialist not only learns the peculiarities of the profession, but also manifests himself in it, compares his capabilities with the requirements of professional activity, and learns ways of reflecting on his own actions. Because of this, new emphases in the activities of educational institutions provide for the appropriate role of extracurricular educational activities, which create additional opportunities for professional development, self-realization and creative development of each student, the formation of his individual educational trajectory. The peculiarities of the organization of extracurricular work of students at domestic universities in modern conditions are considered. The developed concept of extracurricular activities of future professional psychologists. According to it, in order to ensure the formation of professional competence of psychology students, independent setting of professional tasks, modeling of situations, the ability to regulate one's activities when solving them, independent extracurricular work should contain various types of activities. Accordingly, extracurricular activities include a number

of diverse and relevant types of independent work of students, each of which has a positive impact on the formation of their professional competence. The difficulties that arise in the organization and provision of extracurricular work of students, in accordance with modern requirements, are studied; a search for possible ways and means of overcoming the identified difficulties was carried out. Conclusions are drawn from the work carried out and further promising research in this direction is proposed.

Key words: training of future professional psychologists, formation of professional competence, extracurricular activities of students, independent educational work of students.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство, яке перебуває на стадії переходу до європейських і світових вимог, а разом з тим перебуває в умовах світової пандемії і військового стану, висуває високі вимоги до якості підготовки фахівців різних спеціальностей. Компетентнісний підхід, який дає можливість здійснити моделювання результатів навчання та їх представлення у вигляді норм якості освіти, найвиразніше відображає вимоги, які висуваються до випускників під час вступу на роботу. Саме через це сучасна професійна підготовка у ЗВО передбачає активну діяльність студентів, пов'язану з формуванням навичок самостійного навчання та професійного саморозвитку, на усіх етапах освоєння майбутньої професії. Значну роль у досягненні цієї мети відіграє позааудиторна діяльність студентів, яка відбувається під час їхнього навчання.

Позааудиторна діяльність у сучасному ЗВО виступає в ролі однієї з стратегій навчання, котра займає важливе місце у процесі професійного становлення. Крім цього, формування в ході позааудиторної діяльності професійно значущих особистих компетенцій суттєво підвищує якість освіти загалом. Студент у ході виконання навчальних і творчих завдань різного рівня реалізує наявні у нього потреби і мотиви самоосвіти та саморозвитку, тим самим втілюючи сучасну концепцію професійного розвитку «навчання протягом усього життя». Відзначене повною мірою стосується підготовки майбутніх фахових психологів, що зумовлює необхідність вивчення даного аспекту їхньої фахової підготовки.

Необхідність з'ясування особливостей організації і проведення позааудиторної діяльності студентів-психологів зумовлює актуальність цього дослідження.

Мета статті: дослідити можливості організації і проведення позааудиторної діяльності студентів, які навчаються за спеціальністю «Психологія», розглянути її вплив на формування компетентності майбутнього психолога.

Завдання статті:

– розглянути теоретичні уявлення щодо позааудиторної діяльності студентів та її впливу на формування компетентності майбутніх фахівців;

– розглянути особливості організації позааудиторної роботи студентів у вітчизняних ВНЗ в сучасних умовах;

– розглянути труднощі що виникають при організації і забезпеченні позааудиторної роботи студентів, відповідно до сучасних вимог;

– здійснити пошук можливих шляхів і способів подолання виявлених труднощів;

– зробити висновки з проведеної роботи і запропонувати подальші перспективні дослідження у цьому напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Огляд наявної наукової літератури на дану тематику засвідчив, що сучасних публікацій з цієї теми виявлено недостатньо. Можна відзначити праці таких науковців: М. С. Антонюк [1], С. В. Балагініна [2], Н. П. Грекова [5], А. А. Дьоміної [6], О. М. Затворнюк [7], Н. Я. Козліковської [8], В. Ю. Коваль [9], Н. Б. Кравець [10], І. В. Ляшенко [11], О. Р. Медведева [12], Р. Л. Скірко [14], Н. С. Скрипник [15], Л. Смеречак [16], С. В. Шашенко [17], власні публікації [3; 4], праці груп авторів [13] та деякі інші.

Проведений пошук наводить на думку, що у доступних джерелах є чимало інформації з цієї теми, а також матеріалу, який необхідний для організації і забезпечення цього виду навчальної діяльності студентів; однак чимало тем висвітлені недостатньо, що потребує організації додаткового пошуку та проведення дослідницької роботи. Процес роботи з наявним матеріалом і досвід організації цього виду діяльності свідчать, що забезпечення на належному рівні у сучасних умовах потребує впровадження у навчальний процес відповідного концептуального підходу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Важливою ознакою сучасного суспільства є його динамізм, який стосується як різних видів науково-практичної діяльності, так і процесу підготовки фахівців. Тому неможливо готувати у ЗВО спеціалістів лише на основі засвоєння певної суми знань. Спонукає навчатися самостійно та використовувати на практиці здобуті знання – основна мета навчального процесу у сучасному навчальному закладі. Відповідно до цього, постає вимога підготовки спеціаліста, який може пристосуватися до постійних змін, мати інноваційне та креативне мислення.

Позааудиторна діяльність студента – при розгляді з вказаних позицій – виступає як особисто керований та разом із тим педагогічно організований процес. За наявності спрямованої педагогічної підтримки у позааудиторних

заняттях стимулюється перехід студента від позиції того, кого навчають, до ролі суб'єкта – того, хто самостійно здобуває необхідні знання. Він не тільки пізнає особливості професії, але й шукає себе у ній, порівнює свої можливості з наявними вимогами обраної професійної діяльності, засвоює способи інтелектуальної, особистісної та діяльнісної рефлексії своїх дій. Нові акценти у діяльності навчальних закладів передбачають важливу роль позааудиторної освітньої діяльності, яка створює додаткові можливості для професійного становлення, самореалізації та творчого розвитку студента, формування індивідуальної освітньої траєкторії.

Серед важливих характеристик позааудиторної діяльності майбутніх фахівців науковці виділяють такі: вона здійснюється у вільний від аудиторних занять час, тому відноситься до сфери вільного часу; крім цього, позааудиторна діяльність відрізняється від навчальної змістом і підходами до її організації. Аудиторна навчальна діяльність характеризується нормативністю, а тому регламентується чинними навчальними планами, програмами та не є індивідуалізованою, оскільки є обов'язковою для всіх й ігнорує індивідуальні підходи та види. Натомість позааудиторна діяльність відрізняється від неї ненормативністю та індивідуальним спрямуванням. Це означає, що формування її змісту, методів і форм регламентовано й обумовлено, передусім, запитами та інтересами тих, хто навчається. Крім цього, позааудиторна діяльність є своєрідним соціокультурним явищем, яке передбачає створення умов для самостійного навчання та розвитку, реалізації соціальної ідентифікації особистості та реалізації наявних у неї задатків і здібностей [5, с. 62].

Програми, передбачені практикою сучасної вищої школи, передбачають реалізацію значного об'єму позааудиторної діяльності студентів, яка пов'язана з підготовкою до занять у навчальних аудиторіях, а також такої, що виноситься на консультації чи заліки. Позааудиторна діяльність, як з окремого навчального предмету, так і така що стосується фахового становлення загалом, виступає важливою складовою навчальної діяльності майбутніх фахівців. Під керівництвом досвідченого викладача вона стає ефективним засобом навчання, виховання та формування професійної майстерності. Крім цього, така робота значною мірою здатна забезпечити необхідний рівень індивідуалізації і диференціації освіти, якого важко досягнути в умовах реалізації лише аудиторної діяльності. Саме завдяки позааудиторній роботі можна створити належні умови для реалізації

індивідуальних запитів і здібностей студентів, для формування у них потреби у творчому підході як до здобуття знань, так і у систематичному самовдосконаленні, для формування досвіду засвоєння ціннісних ставлень і професійної культури. Зміст позааудиторної діяльності у ВНЗ повинен містити різні види суспільного досвіду, який студенти повинні засвоїти у ході соціалізації.

До головних складових системи позааудиторної діяльності майбутніх фахівців у ВНЗ найчастіше відносять такі:

- загальна мета діяльності;
- проміжні цілі та завдання діяльності;
- основні види діяльності, її напрямки і зміст;
- шляхи та способи досягнення мети.

Кожен конкретний навчальний заклад функціонує у певних умовах, при цьому стикається з наявними труднощами, а тому для досягнення стратегічної мети необхідно здійснити її конкретизацію та деталізацію. Проміжні цілі діяльності з'являються у результаті деталізації загальної мети, окремі кроки на шляху до неї прийнято називати завданнями, послідовне рішення яких передбачає досягнення мети.

Завдання позааудиторної діяльності відповідно до сучасних уявлень [10, с. 35]:

- формування особистості кваліфікованого фахівця;
- примноження духовного потенціалу особистості, розвиток потреби невпинного морального вдосконалення;
- соціалізація особистості як процес засвоєння необхідного суспільного досвіду, норм, цінностей та установок;
- формування комунікативних навичок;
- розвиток соціальної та громадської відповідальності;
- формування професійних цінностей, оволодіння відповідними їм нормами поведінки;
- формування високої культури міжособистісних стосунків;
- розвиток естетичної культури, оволодіння здобутками світової та національної культури;
- фізичне виховання, формування мотивів і дотримання здорового способу життя.

Під змістом позааудиторної діяльності у вищій школі розуміють сукупність ідей, принципів, сфер та напрямів, які реалізуються у виховному процесі ВНЗ, і з допомогою яких досягаються поставлені цілі та завдання позааудиторної діяльності студентів. Зміст самостійної роботи майбутніх фахівців під час їхньої професійної підготовки у ВНЗ визначається відповідно до мети, поставлених завдань і особливостей виховного процесу у вищій школі, або конкретної навчальної групи, а також

передбачає врахування особливостей соціально-економічного та політичного розвитку країни.

Позааудиторна діяльність студентів під час навчання може реалізуватися у різних формах. Під організаційними формами позааудиторної діяльності у ЗВО розуміють види, способи організації студентів і викладачів для реалізації спільної діяльності у позанавчальний час, а також певні виховні та пізнавальні заходи, розраховані на студентів. Різноманітні форми позааудиторної діяльності підвищують шанси успішного вирішення поставлених навчальних завдань професійної підготовки майбутніх фахівців і досягнення позитивних результатів із формування професійно значущих якостей особистості, які відповідають вимогам управлінської праці [7, с. 64].

Певна форма організації позааудиторної діяльності дає змогу реалізуватися відповідному виду діяльності, створити відповідну систему стосунків між студентами і викладачами, розподілити ролі та забезпечити необхідні умови для професійного становлення. Поєднання різних форм позааудиторної діяльності, котрі забезпечують комплексні виховні заходи, дає можливість цілеспрямовано планувати діяльність викладача з формування професійно значущих якостей майбутніх фахівців. А також застосувати для цього весь набір педагогічних засобів так, щоб пізнавальна активність студентів до конкретного виду діяльності мали реальний характер і сприяли створенню умов майбутньої професійної діяльності, яка передбачає реалізацію правильного, з педагогічної та психологічної точок зору, підходу. Сучасні дослідники виділяють такі форми позааудиторної діяльності студентів [9, с. 21]:

– масові – найрозповсюдженіша форма роботи, яка розрахована на задіяння великої кількості учасників; її особливості: яскравість, передбачають великий емоційний вплив;

– групові – роботи, що охоплюють відносно невелику кількість студентів та сприяють вияву та розвитку інтересів, схильностей і здібностей, сприяє поглибленню здобутих теоретичних знань, формує професійно значущі вміння та навички;

– індивідуальні – які включають допоміжну діяльність студентів, яка спрямована на самовиховання, виконання завдань викладачів або доручень студентського підрозділу;

– комплексні – включають достатньо розповсюджені комплекси педагогічних впливів, тобто масштабні заходи позааудиторної діяльності, які сприяють подальшому розвитку професійно значущих якостей майбутнього фахівця.

Організація позааудиторної діяльності у певній формі дає змогу налагодити конкретні

види діяльності студентів, а також створити відповідні стосунки між ними, оптимально розподілити ролі, чим забезпечити сприятливі умови для професійного становлення. Використовуючи різні форми позааудиторної діяльності можна створювати умови для моделювання професійних ситуацій і вирішення різноманітних завдань, оснащення студентів методами та прийомами керування власними станами, самопочуттям і поведінкою, відпрацювання різних ситуацій, які ефективно сприяють оптимізації процесу їхнього професійного становлення й успішному формуванню та розвитку професійної культури майбутніх фахівців.

До методів організації позааудиторної навчально-виховної діяльності відносять такі [11]:

– методи постановки цілей та планування, які дають змогу початково визначити перебіг управлінських явищ і процесів, їхню спрямованість, передбачити шляхи і способи досягнення мети роботи;

– дослідницькі методи і методи діагностики: спостереження, анкетування вивчення документів, бесіди, інтерв'ю, вивчення результатів діяльності й ін., зокрема, також методи цільової орієнтації, пріоритетності цілей та завдань;

– методи організації життєдіяльності та формування досвіду професійної діяльності: вправи, практичні завдання, індивідуальні доручення, моделювання виховних ситуацій та ситуацій вибору, наставництво тощо;

– методи переконання та формування професійної самосвідомості особистості: лекції, розповіді, роз'яснення, бесіди, доповіді, диспути, настанови;

– методи стимулювання та мотивування: заохочення, стимулювання, схвалення, вимоги, накази, критика й ін.;

– методи контролю й оцінювання: перевірка виконання чинних вимог та норм, спостереження, аналіз, порівняння, узагальнення, оцінка результатів, самооцінка, взаємооцінка, оціночні судження.

Для формування власної професійної компетентності студент-психолог повинен не лише відвідувати аудиторні заняття та вчасно виконувати всі задані види робіт, здавати заліки, екзамени, курсові та ін. Чимало різних завдань студент може і повинен виконувати вдома, у позааудиторній навчальній діяльності; причому в наш час для здійснення такої роботи наявні чималі можливості. Передусім до них слід віднести ті, що спонукають майбутнього фахового психолога використовувати й інші види діяльності. Їх повинні планувати викладачі

відповідно до наказу керівників ВНЗ про позааудиторну роботу, а студенти мають бути ознайомлені з цими вимогами, термінами виконання і формами звітності.

Згідно з чинними вимогами підготовки майбутніх фахових психологів, було запропоновано таку програму їхньої позааудиторної діяльності [4, с. 572-575]:

- цікавитися періодичними науковими виданнями з психології;
- переглядати матеріали наукових конференцій з психології;
- читати науково-популярні книжки з психології;
- читати періодичні науково-популярні видання з психології;
- дивитися телепередачі психологічного спрямування;
- дивитися кінофільми психологічного змісту;
- читати психологічну художню літературу;
- освоювати процедуру планування та проведення наукового дослідження;
- спостерігати за власним потоком свідомості та фіксувати його;
- цікавитися сновидіннями і основами роботи з ними;
- займатися самопізнанням;
- складати і виконувати програму саморозвитку;
- опанувати медитацію чи аутотренінг;
- вивчати і/або писати листи;
- досліджувати літературу сповідального характеру;
- цікавитися психологією процесу вивчення іноземних мов;
- досліджувати внутрішній світ людини;
- займатися апробацією тестів та інших практичних методик;
- спостерігати за проявами психічних явищ і поведінкою людей;
- вивчати логіку і застосовувати ці знання на практиці;
- опанувати систему наукових доказів;
- опанувати написання відгуків, рецензій, доповідей, тез тощо;
- цікавитися роботою психологів;
- опанувати процедуру психологічного аналізу;
- цікавитися роботою психологічних громадських організацій.

Запропонована програма позааудиторної діяльності майбутніх фахових психологів застосовувалася протягом кількох навчальних років. Її впровадження і апробація показали бажання студентів займатися запропонованими видами діяльності та значний інтерес до виконання певних видів діяльності. Все це

сприяло виконанню завдань, що стоять перед педагогічним колективом кафедри з підготовки студентів. Враховуючи набутий досвід виконання запропонованої програми, можна стверджувати, що компетентність майбутнього фахового психолога значною мірою можна сформувати у позааудиторній діяльності. Саме належним чином організована самостійна робота, дає можливість студенту-психологу здобути важливий досвід, додаткові знання, вміння та навички у необхідних психологу видах діяльності, яка згодом стане корисною під час професійної діяльності студента-психолога в майбутньому.

Головне, кожен майбутній фахівець повинен усвідомити, що професія психолога потребує постійного і неперервного розвитку, навіть після закінчення навчання, постійного вдосконалення себе та своєї професійної діяльності. Це стає необхідним оскільки світ довкола постійно змінюється, з'являються нові дослідження, дані та результати, тому на зміну попередньому знанням та звичним підходам приходять нові. Тому закономірно, що без постійного навчання, протягом всього життя, практикуючий психолог не буде на висоті як теоретичних, так і практичних вимог часу. З огляду на це позааудиторна діяльність студента-психолога відіграє важливу роль у формуванні його професійної компетентності, оскільки демонструє важливість постійного вдосконалення себе та власних знань, навчає його постійно бути у курсі справ у царині сучасної психології, та привчає до безперервного самовдосконалення як під час навчання, так і у період подальшої професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Згідно з сучасними уявленнями, позааудиторна діяльність – це ефективний засіб формування у майбутніх фахівців впевненості у власних можливостях, здібностях, знаннях і вміннях, а також залучення студентів, психологів зокрема, до постійної роботи задля професійного самовдосконалення. Успішно виконати це завдання можна лише за умови, що майбутні фахівці здобудуть професійні знання з врахуванням своїх потреб і можливостей, наявних здібностей та інтересів.

2. Згідно з концепцією позааудиторної діяльності у практиці сучасної вищої школи, для забезпечення формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів, самостійної постановки професійних завдань, моделювання ситуацій, вміння регулювати свою діяльність при їх вирішенні, самостійна позааудиторна робота повинна містити різні види діяльності, тому вона включає у себе низку

різноманітних і актуальних видів самостійної роботи студентів, кожен з яких передбачає позитивний вплив на формування їхньої професійної компетентності.

3. На практиці уточнено зміст і способи формування професійної компетентності майбутніх психологів у позааудиторній діяльності ЗВО. Таким чином підтверджено, що компетентність фахового психолога значною мірою може бути сформована у позааудиторній активності. Належним чином організована позааудиторна діяльність дає змогу студенту-психологу набути необхідний професійний досвід, розширити здобуті знання, вміння та навички у всіх важливих професійних видах діяльності.

У подальшому передбачено здійснити емпіричне дослідження результатів впливу позааудиторної роботи на формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів.

Список літератури:

1. Антонюк М. С. Психологічні особливості формування у студентів умінь і навичок самостійної роботи. *Сучасні педагогічні технології у вищій школі*: науково-метод. зб. К., 1995. С.111-113.

2. Благініна С. В. Підвищення ефективності підготовки студентів до професійної діяльності засобами позааудиторної роботи. *Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 5. С. 109-111.

3. Вінтюк Ю. В. Організація наукової роботи зі студентами гуманітарних і соціальних спеціальностей. *Філософські пошуки*. 2009. Вип. XXX. С. 281-291.

4. Вінтюк Ю. В. Актуальні завдання підготовки психологів у позааудиторній навчальній діяльності. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 571-576.

5. Грекова Н. П. Активизация самостоятельной учебной работы студентов в процессе внеаудиторных занятий: дис ... канд. пед. наук. М., 2006. 236 с.

6. Дєміна А. А. Психологический анализ самостоятельности будущего практического психолога. *Психологія і соціологія: проблеми практичного застосування*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 березня 2018 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 65-69.

7. Затворнюк О. М. Формування професійної компетентності майбутніх психологів у позааудиторній діяльності. *Рідна школа*. 2018. № 11. С. 62-65.

8. Козліковська Н. Я. Позааудиторна робота як складова вищої освіти. URL: ap.uu.edu.ua/article/512

9. Коваль В. Ю. Система позааудиторної діяльності студентів вищих навчальних закладів. *Наукові праці Донецького національного*

технічного університету. Серія "Педагогіка, психологія, соціологія". 2019 № 6. С. 19-23.

10. Кравець Н. Б. Самостійна робота студентів – одна з форм успішного оволодіння фаховою психологічною освітою. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2017. № 4. С. 146-152.

11. Ляшенко І. В. Організація позааудиторної роботи у вищій школі як умова підвищення ефективності навчально-виховного процесу. URL: <https://www.narodnaosvita.kiev.ua/>

12. Медведєва О. Р. Формування творчих умінь студентів у позааудиторній виховній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди: 13.00.04. Харків, 2008. 19 с.

13. Позааудиторна робота студентів. Робота куратора студентської групи. URL: https://pidruchniki.com/17280924/pedagogika/pozaauditorna_robota_studentiv

14. Скірко Р. Л. Професійна підготовка майбутніх психологів до взаємодії з громадськими організаціями в позааудиторній роботі ВНЗ. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі*. Випуск 5. Запоріжжя, 2019. С. 279-284.

15. Скрипник Н. С. Позааудиторна діяльність студентів вищих навчальних закладів: сутність, структура й особливості. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2018. Вип. 27 (80). С. 566-571.

16. Смеречак Л. Позааудиторна самостійна робота у системі професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів. URL: <file://C:/Users/User/Downloads/>

Шашенко С. В. Соціальне становлення студентської молоді у позааудиторний час у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук [Рукопис]. К., 2017. 24 с.

References:

1. Antoniuk M. S. (1995) Psychological features of the formation of students' abilities and skills of independent work. *Suchasni pedahohichni tekhnolohii u vyshchii shkoli*: Scientific method. coll. K. P.111-113. [in Ukr].

2. Blaginina S. V. (2013) Increasing the efficiency of training students for professional activity by means of extracurricular work. *Psykhologo-pedahohinchi nauky*. # 5. P. 109-111. [in Ukr].

3. Vintyuk Y. V. (2009) Organization of scientific work with students of humanitarian and social specialties. *Filosofski poshuky*. Issue XXX. P. 281-291. [in Ukr].

4. Vintyuk Y. V. (2018) Current tasks of training psychologists in extracurricular educational activities. *Molodyi vchenyi*. # 10 (62). P. 571-576. [in Ukr].

5. Grekova N. P. (2006) Activation of independent academic work of students in the process

of extracurricular activities: Diss... Cand. ped. of science M. 236 p. [in Ukr].

6. Demyna A. A. (2018) Psychological analysis of the independence of the future practical psychologist. *Psykhohiia i sotsiologiia: problemy praktychnoho zastosuvannia*. Materials of the international scientific and practical conference (Kyiv, March 14-15, 2018). Kherson: Helvetica Publishing House. P. 65-69. [in Rus].

7. Zatvornyyuk O. M. (2018) Formation of professional competence of future psychologists in extracurricular activities. *Ridna shkola*. # 11. P. 62-65. [in Ukr].

8. Kozlikovska N. Ya. Extracurricular work as a component of higher education. URL: <http://ap.uu.edu.ua/article/512> [in Ukr].

9. Koval V. Yu. (2019) System of extracurricular activities of students of higher educational institutions. *Naukovi pratsi Donetskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu*. Series "Pedagogy, psychology, sociology". # 6. P. 19-23. [in Ukr].

10. Kravets N. B. (2017) Independent work of students is one of the forms of successful mastery of professional psychological education. *Pedahohika i psykhohiia profesiinoi osvity*. #. 4. P. 146-152. [in Ukr].

11. Lyashenko I. V. Organization of extracurricular work in higher education as a condition for increasing the effectiveness of the educational process. URL: narodnaosvita.kiev.ua/ [in Ukr].

12. Medvedeva O. R. (2008) Formation of creative skills of students in extracurricular educational work: autoref. thesis ... candidate ped. of science Kharkiv state ped. University named after H. S. Skovorody: 13.00.04. Kharkiv. 19 p. [in Rus].

13. Extracurricular work of students. The work of the curator of the student group. URL: https://pidruchniki.com/17280924/pedagogika/pozaa_uditorna_robota_studentiv [in Ukr].

14. Skirko R. L. (2019) Professional training of future psychologists for interaction with public organizations in extracurricular work at universities. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkoli*. Issue 5. Zaporizhzhia. P. 279-284. [in Ukr].

15. Skrypnyk N. S. (2018) Extracurricular activities of students of higher educational institutions: essence, structure and features. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkoli*. Issue 27 (80). P. 566-571. [in Ukr].

16. Smerechak L. Extracurricular independent work in the system of professional training of future social pedagogues. URL: <file://C:/Users/User/Downloads/> [in Ukr].

17. Shashenko S. V. (2017) Social development of student youth in extracurricular time in higher educational institutions: autoref. thesis ... candidate ped. Sciences [Manuscript]. K. 24 p. [in Ukr].

© Ю. В. Вінтюк, 2023.

Науково-методична стаття.

Надійшла до редакції 08.09.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

P. I. Сірко, В. І. Слободяник

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272> – P. I. Сірко

<https://orcid.org/0000-0001-6533-3453> – В. І. Слободяник

r.sirko@i.ua

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ АРХЕТИПІЧНИХ ЧОЛОВІЧИХ ОБРАЗІВ

Стаття присвячена психологічному аналізу чоловічих архетипічних образів. Виявлено, що у сучасній культурі різних народів світу існують чоловічі архетипічні образи, які мають схожість у своїх психологічних характеристиках: велетень-людоджер (Західна Європа); троль (Північна Європа); чаклун (Центральна та Східна Європа); дракон (Азія); змії (Україна, Східна Європа); Кощій Безсмертний (росія); чорт (Європа) та дідько (Україна) тощо. В основі цих фольклорних образів стоять історичні персонажі мага, волхва, жерця, тобто служителів дохристиянських релігійних культів, які володіли надзвичайними здібностями, магічною силою, особливими знаннями.

Встановлено, що чаклун, чародій, чарівник, відьмак, віщун, відун, характерник, мольфар, знахар, ворожбит, голдовник, колдун, волхв, жрець, маг, чудесник, шаман – ці всі слова мають подібне семантичне значення: займатися магією, тобто творити чари та дива, ворожити, лікувати та пророкувати майбутнє, при цьому вищезазначені функції в своїй основі доволі часто не мали негативного змісту.

Культурологічний аналіз дає підстави стверджувати про спільні риси на символічному архетипічному рівні. Всі вони володіють «магічною силою», яка дає їм можливість використовувати свої надприродні здібності як на добро, так і на злі справи. Вони володіють скарбами, які відвоює головний герой, це боротьба за владу з сильним дорослим, своєрідна сепарація. Майже всі антигерої викрадають та тримають у полоні молодих дівчат чи жінок, а герой, який хоче одружитися, має спасти наречену та пройти символічне випробування.

Ключові слова: архетип, ініціація, сепарація, чаклун, мольфар, характерник.

R. I. Sirko, V. I. Slobodanyk

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF ARCHETYPICAL MALE IMAGES

The article is devoted to the psychological analysis of male archetypal images. It was found that in the modern culture of various peoples of the world there are male archetypal images that have similarities in their psychological characteristics: man-eating giant (Western Europe); troll (Northern Europe); sorcerer (Central and Eastern Europe); dragon (Asia); snakes (Ukraine, Eastern Europe); Koshchi Bessmertny (Russia); devil (Europe) and grandfather (Ukraine), etc. These folklore images are based on the historical characters of magicians, magicians, priests, that is, ministers of pre-Christian religious cults who possessed extraordinary abilities, magical power, and special knowledge.

It has been established that sorcerer, priest, magician, miracle worker, shaman - all these words have a similar semantic meaning: to practice magic, that is, to create charms and miracles, divination, healing and predicting the future, while the above-mentioned functions in their basis quite often did not have a negative meaning.

Cultural analysis provides grounds for asserting common features at the symbolic archetypal level. All of them have a "magical power" that gives them the ability to use their supernatural abilities for both good and evil. They own the treasures that the main character recovers, this is a power struggle with a strong adult, a kind of separation. Almost all anti-heroes kidnap and hold captive young girls or women, and the hero who wants to get married has to rescue the bride and pass a symbolic test.

Key words: archetype, initiation, separation, sorcerer, molfar, characteristic.

Постановка проблеми. У сучасній культурі різних народів світу існують чоловічі архетипічні образи, які мають схожість у своїх психологічних характеристиках: велетень-людоджер (Західна Європа); троль (Північна Європа); чаклун (Центральна та Східна Європа); дракон (Азія);

змії (Україна, Східна Європа); Кощій Безсмертний (Росія); чорт (Європа), злий дід (Україна), тощо. В основі цих фольклорних образів стоять історичні персонажі мага, волхва, жерця, тобто служителів дохристиянських релігійних культів, які володіли надзвичайними

здібностями, магічною силою, особливими знаннями. Етимологічний та лексичний аналіз демонічних чоловічих архетипічних образів показав амбівалентне трактування: з одного боку – це мудрий жрець, що відає та володіє потаємними знаннями, має надприродні здібності, лікує, вміє передбачити майбутнє; з другого боку – це злий чаклун, що приносить біди, ворог, вміє наврочити та зачаклувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому дискурсі тема архетипічного образу чаклуна ґрунтовно вивчається представниками різних наук. Так, філологи вивчають образ відьми та відьмака в українській демонології та літературі (В.Кмет); культурологи досліджують культурну ініціацію (Т.Гундорова), етнокультурні стереотипи (О.Белова), народні вірування (П.Іванов); фольклористи визначають міфопоетичні основи народного календаря (Т.Агапкина), народну демонологію та міфоритуальну традицію у слов'ян (Л.Віноградова), міфи у генезі художнього мислення (І.Зварич); філософи розробляють проблематику трансформації архетипів (Н. Лебединцева) та його міфопоетичного відтворення (О.Колесник); психологи ж акцентують увагу на трансформації героя (Дж.Кемпбелл), психологічних аспектах української етнокультурної моделі (В.Куєвда).

Мета статті (постановка завдання). З метою психологічної інтерпретації чоловічих архетипічних образів необхідно провести культурологічний аналіз, дослідити схожість та відмінність у міфології та фольклорі народів світу, розглянути вплив цих образів на психіку та поведінку людини.

Виклад основного матеріалу. У фольклорі чаклун часто постає як негативний персонаж, при цьому в Україні та Білорусії заняття чарівництвом приписують як відьмі, так і відьмаку, а їхні функції взаємозамінні. У Західній Європі образ чаклуна розвинутий слабше, функції чаклування більш притаманні відьмі, а чарівник виступає як чорнокнижник, який володіє потаємними знаннями. На півночі росії культ відьми слабкий, тому ці функції переходять до чарівника-шамана.

Які ж функції приписують чаклунам? Досить часто ці антигерої виступають як атрибути темного боку Різдвяних свят, ними лякають дітей за непослух. Так, у Західній Європі розповсюджений культ Святого Миколи Чудотворця, який є покровителем сиріт, зображується в одязі священника з митрою на голові. Наприклад, в Австрії свято Святого Миколая, який нагороджує чемних дітей, святкують 6 грудня, а напередодні 5 грудня проводиться Ніч Крампуса або

Krampusnacht, де з'являється легендарний волохатий демон Крампус. Він має вигляд волохатої істоти з копитами та рогами козла, з довгим загостреним язиком та іклами. Святий Миколай приходить лише до чемних дітей, а до нечемних навідується Крампус та дарує вугілля і березові різочки.

У Сполучених Штатах Америки та англomовній Канаді відомий Санта Клаус (скорочено від імені Ніколас) – різдвяний дід, прообразом якого є Микола Чудотворець. Згідно з легендою, Санта Клаус кинув гаманець в камінну трубу, а він упав у шкарпетку, яку поставили сушити, саме тому і виникла традиція залишати різдвяні шкарпетки для подарунків на каміні. Санта Клаус живе на Північному полюсі, їздить на санях з оленями, та веде спеціальну книгу, куди записує всі вчинки дітей як хороші, так і погані.

В Фінляндії відомий різдвяний дід Йоулупуккі, що з фінського переводиться як «різдвяний козел», оскільки там існує традиція перевдягання в маску та костюм козла, так званий «обхід з козлом», коли ряджені обходять домівки та нагороджують чемних дітей, а лякають нечемних. Йоулупуккі носить високий конічний капелюх, довге волосся та червоний одяг. Його оточують гноми в капелюхах і накидках, оброблених білим хутром, які вивчають як ведуть себе діти весь рік, розбирають різдвяні листи та запаковують подарунки. У Йоулупуккі є дружина Муорі, стара господиня, що є уособленням зими. За повір'ям, Йоулупуккі живе в Лапландії на горі Корватунтурі. Відомо також, що в Швеції згорблений дід із гачкуватим носом Юлтомтен та карлик Юленіссе залишають подарунки на підвіконні.

У франкомовних країнах та Франції є Пер-Ноель, різдвяний фольклорний персонаж, який дослівно перекладається як «Батько-Різдво». Пер-Ноель приходить до дітей разом з Шаландом – дідуганом із бородою та кошиком. Чемним діткам Пер-Ноель дарує подарунки, а для нечемних у Шаланда є різочки. Традиційна пісенька, яку співають діти: «До нас прийшов Шаланд у гострій шапці, із солом'яною бородою. Тепер у нас вдосталь горіхів і смачних булочок до Нового року!»

В Італії на Різдво до малечі приходить Баббо Натале (Різдвяний Дід), а на Богоявлення (6 січня) – чарівниця Бефана. Баббо Натале їздить на санях, та входить у дім через димохід, де, за повір'ям, для нього залишають солодощі та молоко, а він дарує дітям подарунки.

У Чехії в ніч з 5 на 6 грудня до дітей приходить Дід Мікулаш в довгому кожусі, шапці та кошиком за плечима. Його супроводжують ангел у білосніжному одязі та кудлате чортеня. Дід Мікулаш у різдвяну шкарпетку кладе фрукти та солодощі або картоплину чи вугілля.

У Греції, Сербії, Болгарії дітей лякають каліканцарі – маленькі ельфи з чорним хутром і рогами, які живуть під землею та виходять у світ на різдвяні свята, де роблять усілякі капості: крадуть солодоші, псують продукти тощо. Вони бояться святої води, числа «три», денного світла, люблять святкове печиво (тіганіти) та млинці.

Аналоги є в інших країнах світу: в Азейбарджані – Шахта́ Бабá (дослівно – Дід Мороз), у Вірменії – Дзмер папі (Дід Зима), у Болгарії – Дядо Коледа (Дід Коляда), в Англії – Father Christmas (Батько Різдва), у Данії – Julemanden (Різдвяний чоловік), в Литві – Kalėdų senelis (Каледу сяняліс – Різдвяний дідусь), у Польщі – Święty Mikołaj (Святий Миколай), у Румунії та Молдавії – Moș Crăciun (Мош Кречун – Святий Миколай), у Сербії, Чорногорії – Deda Mraz (Дід Мороз), в Узбекистані – Qor bobo (Корбобо – Сніговий Дід).

В українців є також образ Морозу, який, згідно з повір'ям, описується як багатий пан, що їде в возі та зустрічає змерзлу бабу, яку він питає: «Мороз, бабусю?». Вона відповідає: «Мороз, пане, Боже його помнож», і саме ця відповідь йому сподобалась, а інша жінка почала його проклинати, за що Мороз остаточно заморозив її [2].

В Україні традицією є вертепи, символічні вуличні народні театри, які збираються на Святвечір 6 січня напередодні Різдва, ходять від хати до хати та показують виставу, яка стосується народження Ісуса Христа. Цікавими є герої вертепної драми: діва Марія, до якої приходять три царі; цар Ірод – головний негативний персонаж; ангели, які одягнені у білі плаття, що передвіщають народження Христа; смерть – велика і мовчазна персона з косою; чорт – комічна істота, яка забирає душу Ірода в пекло; жид або циган – дотепний та хитрий герой, що намагається виманити у публіки більше грошей.

Ще одним цікавим українським святом є свято Меланки, яке святкується 13 січня на День Преподобної Меланії, який у народі називають Щедрий вечір. Витоки свято йдуть від дохристиянських часів: згідно з легендою, у богині Лади була донька Меланка, князь Місяць викрав її та сховав у підземному царстві, а богатирю Василю вдалося її визволити. Саме тому донедавна 14 січня, а з 2024 р. – 1 січня святкують Василя. За традицією у щедрий вечір дівчата та хлопці збираються гуртом та щедрують, як кажуть, «водять Меланку» – перевдягаються у образи Меланки (дівчини зі стрічками та намистом), Василя (хлопця у жупані), дружок, кози, ведмедя, цигана, чорта. З цією виставою вони ходять по хатах, уранці палять снопи соломи, так звані Дідухи, а хлопці ходять засівати, вітаючи господарів з Новим роком.

Розглянемо зовнішній вигляд чоловічих архетипічних образів антигероя.

Зовнішній вигляд чаклуна у більшості казок зображується як старого діда з довгою бородою або ж довгим носом: «сидить дідок, борода до пояса» (чеська – «Вугільник і чародій з Радгощі»), «чоловік з довгою бородою» (українська – «Гуцул, чорнокнижник і цісар»), «дідок маленький, а борода на сажень волочиться» (українська – Котигорошко); «старий сивий чоловік з довгою бородою» («Семеро господарів дому»); «Ніс у старого був довгий-довгий, а на голові одягнена дивна шапочка» (шведська казка «Замухришка»). Інколи чарівника зображують як похмурого чоловіка – «їде вершник на чорному коні» (норвезька – «Вітробородий») або як франтика – «випещений пан у чорному суконному сюртуку зі срібними гудзиками» (фінська – «Здібний учень»), «високий пан у чорній оксамитовій одежі» (литовська – «Чаклун»).

У данській казці «Донька чаклуна» дається опис житла чаклуна: «Дивне те житло приховано було біля озера, в горі посеред дрімучого бору. Навколо ні живої душі, тиша та безлюддя. Люди та звірі, птахи та риби в ті краї носа не показували». У норвезькій казці «Вітробородий» чаклун розповідає про себе: «живу на півночі й на півдні, на заході й на сході, а звать мене Вітробородий». В українській казці «Бідний чоловік та його сини» замальовується житло упиря-чародія: «страшний чорний замок, оточений такою ж чорною стіною». В литовській казці «Чаклун» описується так: «коли стемніло, на горі наче виріс великий чорний палац і червоні вогні у вікнах загорілися... Кругом виють сови та кричать сичі, щось хрипко сміється, щось стогне. А вгорі літають кажани, ще й крильми їх зачіпають».

Уявлення людей про смерть та силу чаклуна специфічні, смерть вони відокремлюють від тіла. Так, у данській казці «Донька колдуна» серце чаклуна знаходилося у риб'ячому животі, а у казці «Вітробородий» сила знаходиться у бороді або волоссі.

У багатьох казках згадуються чарівні книжки з таємними знаннями, якими володіють чаклуни: «цар Чорнокнижник. Не було такої книжки, аби він не прочитав, не було такого, аби він не знав» (словацька – «Чарівний ліхтарик»); «до чаклуна, який мав чарівні книги» (чеська – «Чаклун»); «це була справжня чаклунська й чортівська майстерня. На столі лежала чорна книга – на чорних аркушах біліли літери» (фінська – «Здібний учень»). Ще однією ознакою чаклунів є охорона скарбів: «у тій світлиці безліч золота і срібла розсипано» (чеська – «Вугільник і чародій з Радгощі»)

Важливим вмінням чаклунів є здатність перетворюватися у інші істоти – «навчився

обертатися в коня, вола, корову, собаку і яструба, – одним словом, у будь-яку тварину і птицю» (чеська – «Колдун»); вміння літати – «чаклун розіслав свій плащ, поклав на нього мішечок, сів сам, піднявся в повітря і полетів» (чеська – «Вугільник і чародій з Радгощі»), провидські здібності (литовська – «Чаклун»).

Міфологічні витоки чаклуна пов'язують з уявленнями про волхвів – язичницьких жерців у слов'ян. У дохристиянські часи волхви виконували роль провидців та лікарів, головним засобом магічної сили яких було слово. Так, у Київській Русі волхва називали ще «врачом», у фінській мові є слово «velho» – чародій, у болгарській мові «магьосник» – чарівник, маг. Проте з прийняттям християнства волхви брали участь у повстаннях проти князів: відомо, що Ярослав Мудрий придушив Суздальське повстання 1024 року, яке очолили волхви, що описано у «Повісті временних літ». Саме тому, на нашу думку, з часом волхвам-чарівникам у фольклорі почали приписувати негативний вплив на людей.

В українській культурі середньовіччя відомі свої чаклуни – козаки-характерники, або як їх ще називали – галдовники, химородники, про яких є багато згадок у легендах «Характерник Кравчина», «Характерник Хвесько», «Характерник Оврам з остова Білого», «Куля їх не брала», «Як запорожці ману напускали», «Сила Сіркової руки» [4]. У легенді «Богатирі» дається опис чаклунських здібностей характерників: «...із води могли сухими виходити. Коли треба вміли на людей і сон надсилати, й туман напускати, й у річки переливатися. Вони мали в себе такі дзеркала, що, дивлячись у них, за тисячу верст бачили, що у світі робиться» [4]. У сказанні «Палій і Мазепа» розповідається про екстрасенсорні навички: «Семен Палій був запорізький лицар, великий вояка та великий знаюка. На війні його не брала ніяка куля. Ворожі кулі, було, всю одягу йому проб'ють, а він хоч би що: стоїть, мовби то й не на нього! витягне з одягу кулю та й кине її геть від себе» [4].

Мали вони і знахарські вміння. Так, у переказі «Химородник Хвесько» описується здатність лікування людей: «Оце, було лежить чоловік, а він ріже чорну редьку. Як тільки пустить редька сік білий – чоловікові стане трудно; як стане сік чорніти – чоловік помирає. Він тоді робить так, що редька вбере в себе сік чорний, пустить білий – і чоловік оживе» [4].

Важливими персонажами у фольклорі народів світу є змії та дракон. З давньоруської мови «змій» значить дракон, змія, а слово «дракон» походить від французького «drac» – дух стихій, яке у свою чергу походить від латинського «draco» і грецького «δράκων» – велика змія, чудовисько. Постаті змія та дракона амбівалентні. Так, з однієї сторони, кобра в

Єгипті – це символ царської мудрості, у Стародавній Греції – символ цілительства та знань, у Китаї дракон – це символ імператора та повелителя вод. З другого боку, змії належать до так званих хтонічних чудовиськ, тобто чудовиськ потойбічного світу, що уособлюють агресивну силу зла: у Єгипті відомий переказ про те, як бог сонця Ра борюється зі змієм Апопом, щоб наступив день, оскільки змії уособлював темряву; у скандинавській міфології змії Йормунганд завдає шкоду людям і богам; у християнстві відомий змії-спокусник, який є уособленням Сатани. У слов'ян доволі часто дракона називають змієм (українські казки «Про князя Коріятовича і жовтого змія Веремія», «Кирило Кожум'яка», «Іван Побиван», «Котигорошко», «Чорт-змій та запродані діти», билина «Добриня Микитич та Змій Горинич»), чудом-юдом (російська казка «Іван – селянський син і чудо-юдо»), смоком (з польськ., словац. smok – дракон) (білоруські казки «Покатигорошек», «Федір Набілкін та богатирі», польська «Легенда про Вавельського смока»), шарканем (з угар. – sarkany – дракон) (закарпатські казки «Таємниця скляної гори», «Казка про Долманьоша»).

Доволі часто змії живуть біля великих міст, де тероризують людей, викрадають молодих дівчат. Так, у казці «Кирило Кожум'яка» змії жив коло Києва і «щороку посилали йому дань: давали або молодого парубка, або дівчину»; у казці «Про князя Коріятовича і жовтого змія Веремія» він «розсівся на Чернечій горі, на латорицькій воді людям на горе. Сім голів має, діток пожирає...». Одним з місць їхнього проживання бувають річки: в українській биліні «Добриня Микитич та Змій Горинич» змії живе на Пучай річці, яка «люта, сердита. З першої цівки вогонь січе, з другої цівки іскри сипляться, з третьої цівки валить дим стовпом»; у російській казці «Іван – селянський син і чудо-юдо» – на річці Смородинці, на калиновому мосту, де «по всьому берегу лежать мечі та луки поламані, кістки людські». Інколи змії живуть у багатих палацах: у білоруській казці «Покатигорошек» описується житло таким чином: «палац – з кісток людських збудований, черепами людськими критий...». А інколи – на височенних горах та у печерах: у китайській казці «Золота сопілка» – «у тій горі побачив кам'яну печеру, а біля входу до неї скрученого в клубок злого дракона. Обабіч його купами лежали людські кістки».

Зовнішній вигляд змія часто зображується з декількома головами: «Змій Горинич, страшний змії з трьома головами, з семи хвостами, з ніздрів полум'я пашить, з вух дим валить, мідні кігті на лапах блищать» (билина «Добриня Микитич та Змій Горинич»); «дракон, а з очей у нього вилітає вогонь, з носа клубками виривалася пара» (китайська казка «Золота сопілка»); «змій

сіркастий, жовтий, як гірчиця....аж міниться сімома пашеками, іскриться тілом та сімома хвостами» (українська «Про князя Коріятовича і жовтого змія Веремія»); «вийшло чудо-юдо дванадцятиголове. Усі дванадцять голів свистять, вогнем пашать. Чуда-юдів кінь – з дванадцятьма крилами, шерсть у коня мідна, хвіст і грива залізні» (російська «Іван – селянський син і чудо-юдо»).

Змій уособлює всі стихії: вогонь, тому що здатний керувати вогнем та спалювати полум'ям; вода, оскільки він часто виступає охоронцем водоймищ та може плавати; повітря асоціюється з його умінням літати; земля – належить до плазунів. Доволі часто у казках він виступає у ролі охоронця живої та мертвої води. Часто змії володіють великими багатствами, вони є охоронцями скарбів – «добра у Смока і не злічити: і золото, і срібло, і хутра дорогоцінні», а також потаємними чаклунськими знаннями – «Взяв Смок свою чарівну книгу...» як описується у білоруській казці «Покатигорошек».

Окремо досліджують Вогняного Змія, його ще називають Перелєсник, Налітник, Літун, який у слов'янській міфології вважається злим духом, що набуває подоби померлих родичів, приваблює жінок та вселяє їм пристрасть. Так, у російській казці «Як Літуна ловили» описується вміння Літуна перетворюватися у померлого чоловіка: «Він занадився до однієї жінки, у якої чоловік незадовго перед цим помер. Влетить у трубу Вогненним Змієм, а в хаті перетвориться на чоловіка цієї жінки. І стала вона худнути і бліднути, наче їй хтось кров смочче». Його образ трактується як спотворений образ дракона та споріднюється з Жар-птахом зі східнослов'янських казок [3]. Однією з важливих характеристик змія є викрадання дівчат, з метою їх звабити та знищити. Архетипічний аспект змія, як вказує О.Потушняк, це символ сильних почуттів, демонічної маскулінності, руйнівного колективного підсвідомого, «що належить до світу таємного, ворожого людині, щось напівдemonічне, напівреальне» [5]. Важливим моментом є мотив боротьби героя зі змієм, як у міфі про Георгія Змієборця та у казці про Кирила Кожум'яку, що символізує перемогу добра над злом.

Цікавим є також і образ Вія, який зустрічається і в повісті М. Гоголя, і в деяких казках, як от казка «Казка про Івана Биковича» зі збірки М.Афанасьєва, де є такий опис: «Старий лежить на залізному ліжку, нічого не бачить: довгі вії і густі брови зовсім очі закривають. Богатирі підняли йому брови і вії вилами....». Потрібно зазначити, що і у Шолудивого Буняка з повір'їв Волині, і у подільського Солодивого Буню повіки теж піднімалися вилами, а погляд був вбивчий та

руйнівний. Дослідники наводять походження Вія від бога Велеса – бога худоби, торгівлі, чаклунства, ворожінь, господаря чортів та провідника померлих душ, при цьому давньоруський Велес близький за значенням до балтійського бога Велса, бога смерті та володаря потойбічного світу, при цьому душі померлих латиші називали «велі». Інші науковці образ Вія споріднюють зі слов'янським богом Волхом (Вовк, Вольга, Вогняний Вук (сербське) – бога-перевертня, полювання, чародійства та війни, сина Матері Землі та Вогняного Змія.

В українських казках часто фігурує злий Дід, який протистоїть головному герою. Так, в українській казці «Котигорошко» дається його опис: «аж там дідок маленький, а борода на сажень волочиться», який живе у такий великій ямі, що й дна не видно, тобто це дорога «аж на інший світ». Цей дід, як і Кошій, живе у палаці, викрадає дівчат і знищує людей. Як зазначають дослідники, міфологічні витоки діда – це і повелитель Року та часу, це і Змій – символ померлих предків, це і цар Гадюн з народних вірувань українців. В. Войтович наводить таке замовляння: «А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тому камені золота яблуня, а на тій яблуні цар Гадюн сидить. Ти, цар Гадюн, склич свій гад лісовий, луговий, степовий, водяний, гноєний, погрібний, загатній, хатній! Через море калиновий міст, а під тим мостом Дубіан стоїть, а під тим Дубіаном гадина Яселуха лежить. Ти, гадина Яселуха, склич свій гад та вийми зуб до землі од жовтої кості, од білого тіла народженого, хрещеного раба Божого Івана» [1].

В Україні відомий символ Дідуха, ритуального різдвяного снопа, міфологема якого пов'язана з потойбічним світом. Дідух, який складається з сухої соломи, тобто «змертвілої» вже зрізаної пшениці, має зернятка у колоску, отже можливість нового життя – символізує безперервність круговиру «життя-смерть-життя». У Болгарії відомий ритуал спалення Бадняка – різдвяного дерева, який уособлює старий рік на противагу Божичу як новому року. Цікавим є те, що дерево потрібно зрізати так, щоб у нього була своєрідна «борода» – смуга кори та волокна. Образ Бадняка відповідає образу змія – охоронця зерен життя, а його знищення символізує поразку нижнього потойбічного світу та початок нового циклу життя.

Як зазначають дослідники міфологічні витоки злого Діда походять від давньослов'янського бога Велеса – володаря підземного світу, бога торгівлі та скотарства, покровителя худоби. За однією із версій етимологія слова походить від індоєвропейського кореня «wel» – «бачити».

Цікаво, що з іменем Велеса співзвучні назви казкових та билинних персонажів – велетнів, венедев, його образ після хрещення Русі ототожнювався як до образу Сатани, так і до образу святого Власія, свято якого на Україні відмічається 24 лютого. На Чернігівщині та Київщині є вислів «Власові морози» та приказка «Святий Влас збиває рік з зими!», що, на нашу думку, може свідчити про співвідношення образу Святого Власа та Діда Мороза.

Зміїна, низинна, потойбічна характеристика цього бога проявлялася у тому, що його храми ставилися у долинах та низинах на відміну від храмів інших богів. Дослідники вказують на те, що у міфах, билинах і казках Велес постає у подібні змія, де змії викрадає дружину героя, а герой виступає як збірний образ Перуна. Так, у билині «Олеша Попович та Тугарин Змій» у поведінці Тугарина Змія чітко прослідковується зверхність та властолубна поведінка – він з'їдає найкращу їжу: «по цілій хлібині за щоку метає, і цілу лебідущку раптом проковтнув» та залицяється до князевої жінки: «Княгиню він, собака, цілує в уста цукрові», тобто веде себе як повелитель.

Чорт або ж як його ще називають: біс, дідько, сатана, диявол, люцифер, лукавий, антипко – це персонаж стародавньої української міфології та демонології християнства. Зовнішній вигляд чорта: «пан в циліндрі, у фракку, в білих рукавичках, ось тільки з-під фракка хвіст у нього видніється» (польська – «До чого жабідність доводить»); «Очиська витріщені, голова скуйовджена, куценькі ріжки, увесь волохатий, чорний, ззаду довгий волохатий хвіст» (словацька «Швець і чорт»). Житло чортів описують як закинутий млин, печеру, цвинтар, дно прірви або закинуте місце в глибині лісу: «А був в тому селі млин, на якому ночами чорти борошно мололи, був то їх притулок» (польська – «До чого жабідність доводить»); «їхали довго лісами, а далі – між скелями, доки дорога не стала тунелем. У тому тунелі зупинилися. Там стояв величезний котел» (українська – «Жона над чорта»), «Оглядівся на дні прірви, а там великий палац, і в ньому повнісінько чортів» (білоруська «Чорт-злодій»), «Він іде, йде, зайшов на середину цвинтаря, до далекого затишного місця в корчах і почав опускати в глибоку яму» (українська – «Горда дівчина і чорт»).

Чорти, як і чаклуни, також вмійють літати: «Здоймився він у повітря і полетів просто в царські палати» (українська – «Баба, чорт і циган»), мають здібності до перевтілювання: «От прилітає до хати змії. А чорт той у змія перетворився» (українська – «Чорт-змій та запродає діти»); зваблюють дівчат «Перекинувся чорт парубком» (українська – «Горда дівчина і

чорт»); володіють скарбами: «Дідько сипав та й сипав, а гроші летіли в чобіт» (словацька «Швець і чорт»). Згідно з біблійською легендою, диявол, перетворившись у змія, спокусив Єву та намовив її спробувати заборонений плід.

Міфологічні витоки демонічних архетипічних героїв походять від слов'янського бога Пека, бога Пекла, біди, війни, який є сином володарів підземного світу Чорнобога та Мари. Цікавим є той факт, що в українській мові у словах «безпека» та «небезпечний» є спільний корінь –*пек-*, що є уособленням давньоукраїнського міфологічного божества Пека, який подібний до чорта, підступний, лихий та кровожерливий. З вищезазначеного виходить, що слово «безпека» складається з префікса *без-* та кореня *пек-*, тобто без Пека, та має на увазі відсутність негативної дії з боку цього персонажу. Саме звідси походить і слово «пекло», яке у білорусів називається «пекла», у поляків – «рієкло», у македонців – «пеколот», на відміну від російського «ад», яке походить від Аїда – давногрецького бога підземного світу та царства мертвих. Згідно з дохристиянськими віруваннями слов'ян, як зазначає В. Войтович у своїй праці «Міфи та легенди давньої України», бог зла Чорнобог та його дружина Мара народили Чорта, Пека та інших злих персонажів. За легендою чорт спочатку був один, але він попросив Білобога дати йому товаришів. Білобог дозволив йому вмочити пальця у живу воду, а той вмочив цілу руку та почав струсувати нею так, що утворилося тринадцять чортячих дружин, які почали бунтувати проти Білобога. Боги скинули чортів з Вирію і вони опинилися у важкодоступних місцях: болотяник у болоті, водяник у річці, лісовик у хащах лісу, польовик у полі. [1]. Згідно з переказами, Пек був дуже лихий та підступний, проте боявся бога Чура – охоронця домашнього вогнища та загишки, який зображався у вигляді вогню у печі. Як зазначає М.Слободянюк у своїй праці «Міфологічні образи весни в піснях і обрядах східних слов'ян», лише Чур міг зійти в пекло та забрати душі невинних людей. До речі звідси походить і фразеологізм «Чур тобі, Пек», що вживається для заборони торкатися чого-небудь, невдоволення, несхвалення чогось, а у випадку коли говорять «Чур мое», то це прохання вберегти від зла. Достовірних відомостей про те, як уявляли Пека немає, але письменник С.Плачинда у своїй праці «Міфи та легенди давньої України» описав його як «триголового, шестирукого, дев'ятиногого велетня». З розповсюдженням християнства на слов'янських землях бога Пека замінив чорт, Сатана, диявол, дідько [6].

Ще одним архетипічним інфернальним персонажем західноєвропейського фольклору є *велетень-людоджер*, який є прообразом Синьої

Бороди з казки Ш.Перро. Так, у кельтській міфології злих велетнів-людоджерів називають ограми, що в перекладі з французької мови «ogre» – значить людодід. Цікава одна з версій походження цього слова – від латинського «orcus», тобто пекло, оскільки ще одним іменем Плутона був бог Орк. Згідно інших джерел слово походить від староскандинавського «yggtr» – жахливий або «володар смерті» – одного з титулів скандинавського бога Одіна.

Доволі часто зовні їх зображують високими на зріст, неохайними на вигляд, із бородою: «здоровенний велетень переступив прямо через паркан на город» (шотландська «Піриду»), «велетень із золотою бородою» (французька «Малюк-хитрун»), «Зайшов велетень – здоровезний, потворний. На поясі у нього висить здобич – троє прив'язаних за ноги телят» (англійська – «Джек та бобове стебло»). Інколи велетень виступає в образі чудовиська: у англійській казці «Джек підкорювач велетнів» описують велетня Блендербора, який мав «дві голови – одна маленька, друга – велика, одна стара, друга – молода. Вони вічно лаялися та сперечалися». «Велетень величезний, гора горою, чорний, як сажа. Волосся дибки. На лобі роги. Паща до вух, ікла стирчать. На руках пазурі, довгі, гострі – наче кинджали. Та ще й гарчить.» (індійська казка «Замориш»).

Житлом велетнів виступали замки, печери або пагорби: «жив на одній горі злий Велетень» (німецька – «Швець та велетень»), «величезний будинок з освітленими вікнами» (французька «Малюк-хитрун»), «у печері над самою дорогою» (англійська «Джек – підкорювач велетнів»).

Велетні володіють скарбами, доволі часто ці скарби бувають чарівними. Так, у французькій казці «Малюк-хитрун» велетень володіє мулом у золотих чоботах-скороходах; місяцем, що висвітлює все навколо себе на сорок лє; скрипкою зі срібними струнами, що заставляє сміятися та танцювати людей. У англійській казці «Джек та бобове стебло» – скриненю з червінцями, куркою, що несе золоті яйця, золотою арфою.

Для розповідей про велетнів характерний мотив дітей, що заблукали, попали до людоджера, де він їх намагається з'їсти: казка Ш.Перро «Хлопчик-мізинчик», французька «Малюк-хитрун», англійська «Джек та бобове стебло». Це співвідноситься з давньогрецьким міфом про Кроноса, який поїдав своїх дітей, оскільки, згідно з пророцтвом, один із дітей мав його знищити. Як вказує М. Турньє, це є архетип Тіні, тобто «сукупність низьких, примітивних несвідомих бажань і потягів людини, що конфліктує зі свідомістю», що на рівні

колективного підсвідомого є уособленням абсолютного Зла.

Прототипами велетнів у скандинавському фольклорі є *тролі*, потворні гіганти з великим носом, які намагаються заподіти людям зло. Так, у казці «Як Пічкур заклався з тролем, хто кого переїсть» згадується «велетенський троль». Слово «троль» походить від староскандинавського «troll» – чаклун, колдун, а норвежське слово «trollskap» – чари, чаклунство – має спільний корінь. Тролі мають також чаклунські здібності та викрадають дівчат: у казці «Пан Пер» є такі відомості: «Усе це багатство було раніше моє, – розповіла йому королівна. – Але троль наслав на мене чари, і мені довелося жити кішкою в твоїх батьків». Тролі жили у прекрасних замках або підземних палацах: «побачили перед собою замок. Вони заїхали в мідну браму, потім у срібну, а тоді в золоту. Сам замок теж був срібним і блищав, аж очі сліпив» («Пан Пер»). Однією з особливостей тролів є те, що вони не можуть дивитися на сонце: вони або розпадаються, або перетворюються у скелі.

Висновки. Чоловічий збірний архетипічний образ антигероя умовно можна назвати «чаклуном», куди можливо віднести і чорнокнижника, і Кощія, і Змія, і дракона, і велетня-людоджера, і троля, і чорта, оскільки всі ці демонічні персонажі мають спільні риси.

По-перше, всі вони володіють «магічною силою», яка дає їм можливість використовувати свої надприродні здібності як на добрі, так і на злі справи. Вони мають надзвичайну силу, яку важко перемогти звичним способом; здатність перевтілюватися у іншу істоту; літати; провидіти майбутнє; зачаровувати; володіють безсмертям. На символічному архетипічному рівні це свідчить про надзвичайну силу, як фізичну, не дарма ж вони велетні, так і психічну, оскільки володіють паранормальними здібностями.

По-друге, в більшості випадків вони володіють скарбами, які відвойовує головний герой. Так, дракон охороняє дорогоцінності, «цар Кощій над златом чахне», чорнокнижник стереже магічні книги з потаємними знаннями, велетні часто є володарями чарівних предметів. На нашу думку, скарби – це символ заборонених чарівних знань, які головний герой отримує внаслідок навчання, хитрощів або боротьби з антигероєм. Так, один з так званих «бродячих» казкових сюжетів – це навчання героя у чорнокнижника – чеська народна казка «Чаклун», датська «Донька колдуна», українська «Гуцул, чорнокнижник та цісар», норвежська «Вітробородий», фінська «Здібний учень». Проте потім учень вступає в боротьбу з супротивником, захоплює його скарби, користується здобутими знаннями, тобто це своєрідний обряд ініціації. На символічному рівні

це боротьба за владу з сильним дорослим, своєрідна сепарація від батька з метою зайняти його місце, стати «головою роду». І звичайно ж батько владу добровільно не віддає, що ми й спостерігаємо у багатьох міфах світу, як наприклад, Сатурн, який пожирає своїх дітей, тощо.

По-третє, майже всі антигерої викрадають та тримають у полоні молодих дівчат чи жінок. На нашу думку, якщо у відьми одна з основних функцій – це страшилки для малих дітей, щоб уберегти їх від зла, то у чаклуна – це символічна охоронна функція старійшини роду. Отже герой, який хоче одружитися, має врятувати наречену та пройти символічне випробування, вступити у двобій, не побоятися пожертвувати собою задля продовження свого роду, взяти на себе відповідальність.

Список літератури:

1. Войтович В. Міфи та легенди давньої України. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан. 2005. 392 с.
2. Гринченко Б. Д. Изъ усть народа. Чернигов: Земская типографія, 1901. VIII, 488 с.
3. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. 263 с.
4. Савур-могила. Легенди і перекази Ниж

ньої Наддніпрянщини / Упоряд. В. А. Чабаненко. К.: Дніпро, 1990. 261 с.

5. Потушняк Ф. Гадъ въ народномъ вѣрованію. Литературна недѣля. 1941. Ч.11. (12 октября). С. 88–90.

6. Слов'янський язичницький пантеон. Темні боги. Пек. URL: <https://we.org.ua/kultura/mifologiya/slov-yanskyj-yazychnytskyj-panteon-temni-bogy-pek/>

References:

1. Voitovych V. Mify ta lehendy davnoi Ukrainy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 2005. 392 s.
2. Hrynchenko B. D. Izъ ustъ naroda. Chernyhov: Zemskaia typhrafiia, 1901. VIII, 488 s.
3. Hnatiuk V. Narys ukrainskoi mifolohii. Lviv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 2000. 263 s.
4. Savur-mohyla. Lehendy i perekazy Nyzhnoi Naddiprianshchyny / Uporiad. V. A. Chabanenko. K.: Dnipro, 1990. 261 s.
5. Potushniak F. Hadъ въ narodnomъ vѣrovanіu. Lyteraturna nedѣlia. 1941. Ch.11. (12 oktiabria). S. 88–90.
6. Slovianskyi yazychnytskyi panteon. Temni bohy. Pek. URL: <https://we.org.ua/kultura/mifologiya/slov-yanskyj-yazychnytskyj-panteon-temni-bogy-pek/>

© Р. І. Сірко, В. І. Слободяник, 2023.

Оглядова.

Надійшла до редакції 30.11.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

О. В. Стельмах

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-6388> – О. В. Стельмах

 stelmahoksana14@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

З початку повномасштабного вторгнення військ російської федерації в Україну, виникла гостра потреба у психологічному супроводі населення.

Метою статті є виокремлення важливих критеріїв психологічного супроводу постраждалих в умовах війни. У результаті теоретичного аналізу виявлено, що фахове надання першої психологічної допомоги та психосоціальна підтримка населення може сприяти не тільки індивідуальному благополуччю, але й має важливе значення для формування стійкого та безпечного суспільства.

Висвітлено особливості психологічної допомоги різним категоріям населення: військовим; сім'ям; дітям та вимушеним переселенцям. Проаналізовано зарубіжний досвід психологічного супроводу цивільного та військового персоналу в умовах війни. Завдання психологічного супроводу учасників міжнародних миротворчих місій включають: формування психологічної стійкості військових, згуртованість; оптимальний психологічний стан; психологічна допомога при травмах; психологічна реабілітація.

Основні чинники, які можуть впливати на розвиток дітей в умовах кризи, включають: стрес і травми; порушення режиму та звичного розпорядку; соціальна ізоляція; нестача ресурсів; обмежений доступ до освіти; нормалізація страху та небезпеки. Тому для дітей важливо забезпечити підтримку, їхню безпеку та стабільність. Психологічна допомога сімей військових включає принципи, що відображають важливість інтегрованого та взаємодіючого підходу до їх психологічної та соціальної підтримки. Зазначено, що для вимушених переселенців, найбільш цінною може бути інформаційна підтримка, згодом – інструментальна, а потім – емоційна підтримка.

Окреслено основні заходи психологічного супроводу українців в умовах війни: створення Центрів психологічної підтримки; організація мобільних груп; розроблення онлайн-ресурсів та платформ; проведення фахових навчань; співпраця із громадськістю.

Ключові слова: психологічний супровід, психологічна допомога, психологічне здоров'я, війна.

О. V. Stelmakh

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE POPULATION UNDER THE CONDITIONS OF MARITAL STATE

Since the beginning of the full-scale invasion of Ukraine by russian troops, there has been an urgent need for psychological support of the population.

The purpose of the article is to identify important criteria for psychological support of victims of war. The theoretical analysis has revealed that professional first aid and psychosocial support for the population can contribute not only to individual well-being, but is also important for the formation of a sustainable and secure society.

The article highlights the peculiarities of psychological assistance to different categories of the population: military personnel; families; children and internally displaced persons. The foreign experience of psychological support for civilian and military personnel in wartime is analysed. The tasks of psychological support for participants in international peacekeeping missions include: formation of psychological stability of the military, cohesion; optimal psychological state; psychological assistance in case of trauma; psychological rehabilitation.

The main factors that can affect children's development in a crisis include: stress and trauma; disruption of routines and routines; social isolation; lack of resources; limited access to education; and normalisation of fear and danger. Therefore, it is important to ensure support, safety and stability for children. Psychological assistance to military families includes principles that reflect the importance of an integrated and interactive approach to their psychological and social support. It is noted that for internally displaced persons, information support may be the most valuable, followed by instrumental and then emotional support.

The author outlines the main measures of psychological support for Ukrainians in the context of war: creation of psychological support centres; organisation of mobile groups; development of online resources and platforms; professional training; cooperation with the public.

Keywords: psychological support, psychological assistance, psychological health, war.

Постановка проблеми. Коли росія розпочала війну проти України психологи зіштовхнулись з важливістю психологічного супроводу населення. Оскільки вторгнення росії створило безліч нових викликів для всіх українців, ці виклики не лише заважають повноцінному життю, але й створюють перешкоди для задоволення потреб, які ще донедавна вважалися основними. Війна призводить до втрат життя та здоров'я, змушує людей залишати свої домівки та розлучатися з близькими. Практично все населення України живе в постійному стресі, переживає тривогу за своє життя та життя своїх близьких, не відчуває себе у безпеці, що в цілому має негативний вплив на психічне здоров'я. Крім постійної загрози фізичних травм під час війни, багато українців зазнають психологічних травм.

Паралельно із очевидними жахливими наслідками війни, існують також ті, які проявляються та стають помітними не відразу. Однак це не означає, що роботу з ними можна відкласти на потім. Війна з усіма її проявами становить надзвичайний стрес, який може впливати на психіку людей навіть через кілька років після завершення бойових дій.

Саме тому психологи наголошують на важливості забезпечення психологічної підтримки населенню. Під час війни та після її завершення увага до психічного здоров'я громадян перебуває на особливо високому рівні, оскільки рівень психологічного благополуччя буде впливати на загальний стан здоров'я, економічне відновлення та добробут країни.

Аналіз літератури показав, що питання психологічного супроводу в умовах війни є актуальним і значущим у наш час. Наприклад, М. Слосаревський досліджував соціально-психологічний стан в умовах війни, І. Мамчур проводила соціально-психологічний аналіз сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а М. Дворник проаналізувала онлайн-модулі психологічної підтримки громадян в умовах війни [2; 5; 6]. Ці дослідження вказують на важливість розуміння та вирішення психологічних аспектів впливу війни на населення та надання ефективної психологічної допомоги в умовах конфлікту.

Розглядаючи вплив воєнних конфліктів на населення, фахівці виділяють кілька категорій осіб, які особливо сильно відчувають негативний вплив і можуть потребувати особливого психологічного супроводу: військовослужбовці; вимушені переселенці; ветерани війни; сім'ї загиблих; рятувальники; люди, що проживають в зоні бойових дій. Так, системи допомоги постраждалим від конфліктів в різних країнах спільно спрямовані

на збереження та відновлення здоров'я людей, і це здебільшого відбувається відповідно до принципів та підходів, визначених Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ).

Метою статті - провести аналіз досвіду психологічного супроводу цивільного та військового персоналу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні завдання психологічного супроводу учасників міжнародних миротворчих місій включають:

1. Формування психологічної стійкості та готовності до впливу психотравмивних чинників бойової обстановки: забезпечення військових та цивільних працівників необхідними навичками та стратегіями для подолання стресових ситуацій, пов'язаних з військовою діяльністю.

2. Формування психологічної згуртованості бойових підрозділів: розвиток командного духу, взаємодії та підтримки серед військових для досягнення спільних цілей.

3. Забезпечення необхідного психічного стану під час ведення бойових дій: надання підтримки та ресурсів для збереження оптимального психічного стану учасників бойових операцій.

4. Зниження психогенних втрат та надання психологічної допомоги військовослужбовцям, що отримали бойову психічну травму: розробка системи допомоги та реабілітації для тих, хто зазнав психічних травм під час служби.

5. Проведення психореабілітаційних заходів військовослужбовців після виконання службових обов'язків: організація програм та заходів для підтримки адаптації та повернення до цивільного життя після завершення військової служби.

Ці аспекти психологічного супроводу є ключовими для збереження фізичного та психічного здоров'я військовослужбовців та громадян, які беруть участь у міжнародних миротворчих місіях [3].

Вказані принципи та моделі психологічної допомоги сім'ям ветеранів, які були висвітлені в аналітичному огляді С. Седіна і Р. Абдурахманова, а також зауваження Ч. Фіглі, відображають сучасний підхід до роботи з родинами, що пережили воєнні конфлікти чи інші стресові ситуації. Ці принципи включають такі аспекти: повага до приватності та особистого досвіду сім'ї; інформування сім'ї про можливі психологічні наслідки війни; інтеграція психологічної та соціальної підтримки, зокрема, і родинами інших ветеранів; сприяння створенню системи взаємної підтримки в родині [3].

Психологічне консультування для вимушено переміщених осіб базується на розумінні екстремального характеру пережитих ними подій

та спрямоване на надання підтримки та допомоги в їх психологічному відновленні. Навіть, якщо це лише тимчасове забезпечення базових потреб переселенців, необхідно готувати людей до самостійного вирішення життєвих проблем, активізувати психологічні ресурси для формування відповідальності за своє життя і життя родини, надати психологічну підтримку у впровадженні ідей та досягненні поставлених цілей.

Одна з найбільш уразливих категорій населення – діти. Те, як діти реагують на труднощі кризи (наприклад, коли вони є свідками руйнувань, поранень чи смерті, страждали від нестачі їжі та води), залежить від віку та рівня розвитку, а також від того, як із ними взаємодіють дорослі. Наприклад, маленькі діти не можуть розуміти все, що відбувається навколо, й особливо потребують підтримки дорослих. Зазвичай діти долають стрес краще, коли поруч є стабільні, спокійні дорослі. Діти та підлітки можуть мати подібні стресові реакції, що й дорослі. Проте у них також можуть проявлятися деякі з таких особливих реакцій на дистрес [4]. Так, у дітей в надзвичайних ситуаціях, таких як воєнні конфлікти, природні катастрофи чи інші екстремальні умови, а також при припиненні звичної діяльності вдома і в школі, може виникати ризик порушення різних аспектів їхнього розвитку, таких як когнітивний, емоційний, соціальний і фізичний. Основні чинники, які можуть впливати на розвиток дітей в умовах кризи, включають: стрес і травми; порушення режиму та звичного розпорядку; соціальна ізоляція; нестача ресурсів; обмежений доступ до освіти; нормалізація страху та безпеки.

У таких умовах важливо надавати дітям підтримку, забезпечувати безпеку та стабільність, а також розглядати можливості надання психологічної та педагогічної допомоги для сприяння їх повноцінному розвитку.

Підготовка фахівців для психологічного супроводу населення в умовах воєнного стану, здатних надавати доступну, короткострокову допомогу, засновану на сучасних принципах надання професійної допомоги людям, які пережили травматичні події, є вельми актуальною і важливою ініціативою.

Для забезпечення повноцінного та ефективного доступу українців, які постраждали від дій агресора, до психологічної допомоги, перша леді Олена Зеленська ініціювала створення «Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки».

7 травня 2022 року було створено Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії російської федерації проти України. На базі

МОЗ сформовано проектний офіс, команда якого відповідає за розробку та втілення Національної програми психічного здоров'я та психосоціальної підтримки. Таким чином здійснюється ряд заходів:

1. Створення центрів психологічної допомоги: розміщення спеціалізованих центрів у різних регіонах країни, де люди можуть отримати як особисті консультації, так і онлайн-підтримку.

2. Організовано мобільні апарати психологічної допомоги: створення мобільних груп фахівців, які можуть надавати допомогу на місці, особливо у віддалених або постраждалих територіях.

3. Впроваджено онлайн-ресурси та платформи: розробка і підтримка веб-сайтів, мобільних додатків та інших онлайн-ресурсів для надання психологічної підтримки та консультацій в будь-який зручний час.

4. Проведення тренінгів та навчання фахівців: підготовка психологів, соціальних працівників та інших фахівців для роботи з людьми, які пережили травматичні ситуації.

5. Співпраця з громадськістю: залучення громадськості, благодійних організацій та неприбуткових груп для підтримки та розповсюдження інформації про доступні ресурси.

Фахівці Ізраїльської коаліції травми, які мають значний досвід у роботі з травмами, зазначають, що важливим є розвиток резильєнтності у населення. Спеціалісти коаліції створюють резильєнс-центри в містах, працюють із «першою ланкою» – навчають лікарів, вчителів і представників силових структур терапевтичній розмові та підтримці себе й інших. Вони вважають, що чим більше людей зможуть допомогти собі та іншим, тим менше буде травматизація та виникнення проявів ПТСР у населення.

Варто зазначити, що в Україні теж створюють Центри життєстійкості, на базі яких надаються соціальні послуги, зокрема інформування, консультування та соціально-психологічна допомога населенню. Діяльність таких Центрів сприяє зміцненню психосоціальної стійкості населення та координації волонтерської діяльності.

Враховуючи власний досвід війни, Ізраїльська коаліція провела навчання українських фахівців із основ самопомоги та допомоги людям, які переживають сильну стресову подію у кризових ситуаціях. Навчання включало вивчення основ саморегуляції, базових знань з надання психологічної допомоги, керування емоційним станом та рівнем стресу в умовах війни. Такий підхід ґрунтується на мультимодальному принципі, який передбачає пошук і опору на ресурси, що дає можливість розширити поведінковий репертуар особистості [1].

Люди, які пережили травму потребують інформації про те, що з ними відбувається.

Психологи, надаючи допомогу постраждалим проводять психоедукацію, мета якої пояснити людям симптоми, від яких вони страждають. З цими симптомами важко жити, але вони розвиваються як захисна реакція, щоб вижити. Краще давати невеликі фрагменти інформації, які людина може засвоїти замість того, щоб перевантажувати її величезною кількістю інформації, яку вона не може інтегрувати. Таке розуміння допомагає усвідомити, що людина не «збожеволіла», а власний досвід є «нормальною» реакцією на «ненормальну» подію.

Під час проведення психоедукації важливо показати людині, як вона може потурбуватись про себе, відновити свої внутрішні та зовнішні ресурси, які допоможуть їй прожити травматичну подію.

Також, зіштовхнувшись із тривожною ситуацією в таких країнах, як Ірак і Сирія, де люди втратили домівки та пережили жахливий досвід, представники Trauma Aid Germany розробили та провели навчальну програму (TPSS+), метою якої є навчання психологів, соціальних працівників та інших спеціалістів із психічного здоров'я психосоціальної підтримки населення, зокрема, як поводитися з травмованими людьми різного віку в життєвих ситуаціях після війни та криз. Представники Trauma Aid успішно навчають також українських фахівців за цією програмою. Навчальний курс має на меті підготувати фахівців в Україні, які зможуть розповсюджувати метод, розроблений у відповідь на виклики післявоєнної Німеччини, коли країна зіштовхнулася з величезною проблемою психологічних травм війни, нездатністю військових, які повернулись з фронту, адаптуватись до реалій мирного часу. Подібна проблема є неймовірно актуальною для сьогоденної ситуації в Україні, де, необхідний досвід і відповідні інструменти у допомозі учасникам військових дій у контексті власне психологічної травми.

У 2016, 2017 і 2018 роках базова концепція навчальної програми (TPSS+) була розроблена на двох шестиденних семінарах і чотириденному нагляді в північному Іраку, і її ефективність неодноразово перевірялася. У результаті в основу розробки концепції покладені такі теми: основні знання та пояснення травми, методи стабілізації, робота з сім'ями з урахуванням культурних особливостей, робота з особливими проблемними групами та робота з групами дітей або молоді. Робота семінару також виявила інтерес до конкретних проблем, таких як сексуальне насильство, а також горе та втрата. Теоретичною основою цієї програми є EMDR-терапія, яка передбачає, що наш мозок також має систему самовідновлення. Це необхідно стимулювати, щоб

мати змогу краще переробляти травматичні переживання. Спогади розглядаються як застряглі або, як це часто пояснюють клієнтам, «заморожені в часі». EMDR вводить цю початкову іскру для самовідновлення за допомогою характерних рухів очей (двостороння стимуляція).

Основна відмінність від психосоціальної роботи в цілому полягає в наближеності до терапевтичних заходів: методи, які ще не є терапією в сенсі обробки травми, дають змогу краще оцінити, чи зможуть клієнти пізніше отримати користь від можливої терапії EMDR. Діти та клієнти в цілому також вчать контролювати свої реакції, наприклад, концентруючись на короткий момент на критичній (травматичній) події, а потім на ситуації порятунку. Багато терапевтичних підходів з інших методів допомагають клієнтам зрозуміти, що сталося, але останній крок до усунення часто пов'язаних із цим хворобливих фізичних відчуттів відсутній.

Стійкість є важливим аспектом, який дає змогу людям, які постраждали від різних травм, повернутися до звичного життя. Встановлення ресурсу є основною технікою в EMDR (десенсибілізація та повторна обробка рухів очей), яка посилює інтегральне усвідомлення індивідуальних ресурсів для клієнта. Яким би простим не здавався цей метод, для його фактичного використання потрібна ретельна підготовка. Глибоке розуміння того, як травматичний досвід впливає на тіло, думки та емоції, потрібне як базові знання. Крім того, потрібні кваліфіковані навички взаємодії з дітьми, щоб в першу чергу вміти встановлювати довірливі стосунки [7].

Отже, в Україні, незважаючи на тривалу війну та психологічне виснаження, громадяни продовжують демонструвати високий рівень резильєнтності. Загальна віра в краще майбутнє країни та взаємна підтримка громадян свідчать про внутрішню силу та спроможність українців протистояти труднощам. Важливо визнати, що цей оптимізм і солідарність можуть відігравати ключову роль у подоланні викликів, що виникають у зв'язку з конфліктом.

Психічне здоров'я та добробут населення мають визначальне значення для відновлення та довгострокового розвитку України. Враховуючи високий рівень стресу, який супроводжує воєнні конфлікти, важливо розвивати та здійснювати ефективні програми психологічної підтримки населення.

Підтримка внутрішньо переміщених осіб, волонтерська діяльність та благодійні внески свідчать про солідарність та готовність громадян допомагати один одному. Це не лише сприяє

соціальної єдності, але й є важливою складовою будівництва стійкого суспільства.

Засади, які були висвітлені, підкреслюють необхідність звернення до психічного здоров'я як пріоритету у стратегіях відновлення та розвитку країни. Психосоціальна підтримка може сприяти не тільки індивідуальному благополуччю, але й має важливе значення для формування стійкого та безпечного суспільства.

Перспективою нашого дослідження є емпіричне вивчення психологічного супроводу вимушених переселенців.

Список літератури:

1. Гершанов О. Основи роботи з травмою : Робочі матеріали учасників тренінгів «Робота з травмою та втратою. Основи супервізії». URL.: <https://rm.coe.int/osnovu-raboty-z-travmoi-ukr/1680a035d8>

2. Дворник М. С. Онлайн-модулі психологічної підтримки громадян України у воєнний час: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти України: стан, проблеми, перспективи», 18 листопада 2022 р., *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4 (2), 1-5. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4217>

3. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: навч. посіб. Том 1. Київ, 2018. 208 с.

4. Лист МОН України Про методичні рекомендації «Перша психологічна допомога. Алгоритм дій». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/prometodichni-rekomendaciyipersha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij>

5. Мамчур І. В. Соціально-психологічний супровід дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах : наукові записки. Серія: Психологія. № 1. 2023 DOI: <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-5>

6. Слюсаревський, М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). DOI:

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

7. Hofmann, F., Goihl, M., Hase, M., & Hase, A. (2021). Trauma Psycho Social Support Plus® and EMDR therapy for children and adolescents in a post-conflict setting: Mental health training in Kurdistan. *Torture Journal*, 31(1), 76–87. <https://doi.org/10.7146/torture.v31i1.123492>

References:

1. Hershmanov O. Osnovy roboty z travmoiu : Robochi materialy uchashnykiv treninhiv «Robota z travmoiu ta vtratoi. Osnovy supervizii». URL.: <https://rm.coe.int/osnovu-raboty-z-travmoi-ukr/1680a035d8>

2. Dvornyk M. S. Onlain-moduli psykholohichnoi pidtrymky hromadian Ukrainy u voiennyi chas: Naukova dopovid zahalnym zboram NAPN Ukrainy «Naukovo-metodychne zabezpechennia tsyfrovizatsii osvity Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy» (2022). *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 4 (2), 1-5.

3. Osnovy rehabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy. (2018) Navchalnyi posibnyk. Tom 1. Kyiv. 208 s.

4. Lyst MON Ukrainy Pro metodychni rekomendatsii «Persha psykholohichna dopomoha. Alhorytm dii». URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/prometodichni-rekomendaciyipersha-psihologichna-dopomoga-algoritm-dij>

5. Mamchur I. V. Sotsialno-psykholohichni suprovid ditei iz simej, yaki opynylisia u skladnykh zhyttievnykh obstavynakh (2023). *Naukovi zapysky. Serii: Psykholohiia*. № 1. DOI: <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2023-1-5>

6. Sliusarevskiy, M. M. Sotsialno-psykholohichni stan ukrainskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: nahalni vyklyky i vidpovidi (2022): *Naukova dopovid na zasidanni Prezydii NAPN Ukrainy Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 4 (1). DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

Hofmann, F., Goihl, M., Hase, M., & Hase, A. Trauma Psycho Social Support Plus® and EMDR therapy for children and adolescents in a post-conflict setting (2021). *Mental health training in Kurdistan. Torture Journal*, 31(1), 76–87. <https://doi.org/10.7146/torture.v31i1.123492>

© О. В. Стельмах, 2023.

Науково-методична стаття.

Надійшла до редакції 16.11.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

Р. Я. Яремко, А. А. Ревера

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-7788> – Р. Я. Яремко

<https://orcid.org/0009-0003-3077-4090> – А. А. Ревера

r.yaremko@ldubgd.edu.ua

СУЧАСНА СИСТЕМА ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ В УКРАЇНІ

У статті на основі науково-теоретичного аналізу нормативних документів розглянуто сучасну систему психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців екстремального профілю в Україні, а саме на прикладі: Збройних Сил України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Національної поліції України. При обґрунтуванні психологічного забезпечення усіх сфер життєдіяльності екстремального профілю, вияснено, що його координація здійснюється психологічною службою. До числа фахівців, що здійснюють психологічне забезпечення в секторі безпеки та оборони входять: психологи територіальних органів управління, психологи спеціальних регіональних центрів швидкого реагування та підрозділів центрального підпорядкування, а також психологи ЗВО із специфічними умовами навчання. Основною метою діяльності підрозділів психологічного забезпечення є підвищення ефективності службового процесу, розвиток і формування зрілої професійно орієнтованої особистості, захист психічного здоров'я і соціального благополуччя всіх учасників службового процесу, зокрема допомога населенню в умовах війни.

Виявлено, що психологічне забезпечення фахівців для виконання професійної діяльності в екстремальних умовах має низку відмінностей, оскільки залежить від специфіки, завдань та функцій, психологічного супроводження, проте основним вектором, що їх об'єднує, є цілеспрямована психологічна діяльність, яка забезпечує належний рівень підготовленості фахівця, чи то колективу до роботи в ситуаціях ризику й небезпеки для їх життя і здоров'я, а також відновлення їх психоемоційного стану від наслідків негативних чинників, що впливають як на професійну, так і повсякденну життєдіяльність. Компетентність психологічних служб сприяє позитивній та продуктивній психоемоційній життєдіяльності фахівців ризиконебезпечних професій.

Ключові слова: психологи, психологічна служба, екстремальні умови, психологічна готовність, психологічне забезпечення.

R. Ya. Yaremko, A. A. Revera

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

THE MODERN SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF EXTREME PROFILE SPECIALISTS IN UKRAINE

The article, based on a scientific and theoretical analysis of regulatory documents, examines the modern system of psychological support for the professional activity of extreme profile specialists in Ukraine, namely on the example of: the Armed Forces of Ukraine, the State Emergency Service of Ukraine, the National Police of Ukraine. When substantiating the psychological provision of all spheres of life activity of an extreme profile, it was found that its coordination is carried out by the psychological service. Specialists providing psychological support in the security and defense sector include: psychologists of territorial management bodies, psychologists of special regional rapid response centers and units of central subordination, as well as psychologists of higher education institutions with specific training conditions. The main goal of the psychological support units is to increase the efficiency of the service process, develop and form a mature professionally oriented personality, protect the mental health and social well-being of all participants in the service process, in particular, help the population in wartime conditions.

It was found that the psychological support of specialists to perform professional activities in extreme conditions has a number of differences, as it depends on the specifics, tasks and functions, psychological support, but the main vector that unites them is purposeful psychological activity, which ensures the appropriate level of preparedness of the specialist, whether it is for the team to work in situations of risk and danger to their life and health, as well as recovery of their psycho-emotional state from the consequences of negative factors that affect both professional and everyday life activities. The competence of psychological services contributes to the positive and productive psycho-emotional life of specialists in risky professions.

Key words: psychologists, psychological service, extreme conditions, psychological readiness, psychological support.

Актуальність дослідження. Проблема прогнозування поведінки людей в екстремальних умовах, а також оцінка вірогідності збереження їх психічного здоров'я та працездатності після впливу стресових ситуацій, завжди була у центрі уваги досліджень як науковців, так і практиків, зокрема психологів. Особливе місце серед екстремальних ситуацій, які відбуваються сьогодні, посідає війна. Військовослужбовці Збройних сил України, рятувальники Державної служби України з надзвичайних ситуацій, співробітники Національної поліції України щоденно виконують свої службові обов'язки під час ракетних атак, артобстрілів та безпосередньо на лінії фронту. Їх службова діяльність проходить в екстремальних та стресових умовах, відбувається постійне нервово-психологічне напруження, фізичне перевантаження, високий ризик для їх життя та здоров'я. Отже, найактуальнішою проблематикою психологічної служби є розроблення дієвих заходів психологічної допомоги та реабілітації фахівців екстремального профілю для профілактики виникнення девіантної поведінки, посттравматичних стресових розладів, порушень соціально-психологічної адаптації учасників бойових дій.

Мета статті – визначення особливостей сучасної системи психологічного забезпечення фахівців екстремального профілю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У результаті проведених психофізіологічних досліджень було визначено індивідуально-психологічні особливості та властивості людини, які мають найважливіше значення у забезпеченні працездатності фахівців екстремального профілю. Системотехнічний напрям досліджень був пов'язаний з вивченням інженерно-психологічних питань у системі «людина-техніка», яке складалося з обґрунтування інженерно-психологічної побудови різних систем, розробки принципів проектування діяльності оператора з урахуванням психологічних особливостей забезпечення надійності (Г. Суходольський). Експлуатаційний напрям досліджень полягав у проведенні практичного аналізу порушення надійності систем управління (їх походження, прояву та наслідків) та вирішення завдань оптимізації режимів та форм організації праці, нормування робочого навантаження (Т. Зінченко). До психолого-педагогічного напрямку відносяться напрацювання зі створення системи психологічного відбору фахівців та комплектування малих груп, обґрунтування принципів, форм та методів підготовки, аналіз алгоритмічних основ навчальної підготовки, критерії рівнів підготовленості [6].

У вітчизняній науці за останні двадцять років вирішенню проблем психологічного забезпечення професійної діяльності в екстремальних умовах також приділялася значна увага. Зокрема, це були дослідження психофізіологічного забезпечення працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах (М. Корольчук), морально психологічного стану військ та його оцінки (О. Вавринів, М. Варій, С. Миронець), теорії і практики психологічної допомоги потерпілим від катастроф (Я. Овсяннікова, С. Яковенко, С. Кірова), професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ, професійного стресу працівників ДСНС (О. Тімченко, Р. Лазарус, Т. Боровенська), психологічних закономірностей адаптації особистості до особливих умов діяльності (І. Коваль, М. Козяр, О. Охременко, Н. Павлик, М. Павлюк) та багато ін. У працях науковців визначено основні принципи, методи, засоби, заходи та технології проведення психологічної роботи з персоналом екстремальних професій.

Проте умови сьогодення диктують нові вимоги життєдіяльності фахівців екстремального профілю, існує потреба у вдосконаленні системи їх психологічного забезпечення, зокрема у розрізі психодіагностики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічне забезпечення усіх сфер життєдіяльності екстремального профілю координується психологічною службою. До числа фахівців, що здійснюють психологічне забезпечення, входять: психологи територіальних органів управління, психологи спеціальних регіональних центрів швидкого реагування та підрозділів центрального підпорядкування, а також психологи ЗВО із специфічними умовами навчання.

Структурними підрозділами, що у своїй діяльності забезпечують соціальний і психологічний супровід службового процесу особового складу є сектори та відділи психологічного забезпечення. Основною метою їх діяльності є підвищення ефективності службового процесу, розвиток і формування зрілої професійно орієнтованої особистості, захист психічного здоров'я і соціального благополуччя всіх учасників службового процесу, зокрема допомога населенню в умовах війни.

Розглянемо детальніше психологічне забезпечення у структурних підрозділах екстремального профілю. Так, відповідно до наказу МВС України із змінами, внесеними згідно з Наказом Міністерства внутрішніх справ № 459 від 05.06.2023, психологічна служба виконує такі завдання:

– надає допомогу керівникам усіх рівнів з питань зміцнення дисципліни й законності в органах внутрішніх справ, створення ефективної

системи забезпечення психологічної та психофізіологічної надійності персоналу;

- здійснює професійні орієнтації і професійно-психологічний відбір кандидатів на службу в органи внутрішніх справ України та навчання в навчальних закладах МВС України з метою визначення їх психологічної готовності до правоохоронної діяльності в органах внутрішніх справ;

- здійснює психологічне вивчення працівників, які переміщуються на іншу посаду в системі МВС України, з метою визначення їх психологічних характеристик та прогнозування психологічної готовності до виконання ними певних оперативно-службових завдань;

- проводить психологічну підготовку працівників органів внутрішніх справ до виконання своїх функціональних обов'язків як у повсякденних, так і в екстремальних умовах;

- проводить психопрофілактичні роботи з персоналом органів та підрозділів внутрішніх справ;

- здійснює заходи щодо оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах;

- здійснює психологічне консультування керівників а також працівників органів внутрішніх справ та членів їх сімей;

- здійснює психологічне супроводження оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ;

- впроваджує досягнення сучасної психології в процес розкриття та розслідування злочинів;

- надає психологічну допомогу працівникам органів внутрішніх справ під час охорони громадського порядку та при забезпеченні переговорної діяльності;

- розробляє та впроваджує новітні психологічні технології в оперативно-службову діяльність, у тому числі із застосуванням комп'ютерної поліграфної техніки;

- здійснює психолого-педагогічний супровід навчально-виховного процесу в навчальних закладах МВС України;

- здійснює психологічну підготовку працівників органів внутрішніх справ України;

- надає психологічну допомогу особам, що були прийняті на службу, в адаптації до умов оперативно-службової діяльності;

- впроваджує тренінгові технології формування в працівників органів внутрішніх справ відповідних професійно важливих психологічних якостей, психологічної стійкості, навичок безпечної поведінки, уміння розв'язувати свої психологічні проблеми та управляти конфліктними ситуаціями з урахуванням особливостей несення служби та

категорій працівників органів і підрозділів внутрішніх справ;

- виявляє за допомогою психологічних та соціологічних методів чинників, що сприяють виникненню соціально-психологічних проблем в оперативно-службовій діяльності органів внутрішніх справ [9].

Відповідно до наказу ЗСУ № 317, основними завданнями психологічного забезпечення є:

- моніторинг, аналіз, оцінка та прогнозування розвитку чинників, що впливають на ефективність діяльності особового складу під час виконання завдань за призначенням;

- підтримка та розвиток психологічної стійкості особового складу, налаштування на безумовне виконання завдань за різних умов обстановки;

- надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які її потребують, внаслідок дії психотравмуючих чинників військово-професійної діяльності;

- організація професійно-психологічного відбору особового складу, оцінку психологічної придатності окремих військовослужбовців, екіпажів (розрахунків) до виконання завдань за призначенням (крім вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів);

- організація та керівництво системою психологічної підготовки особового складу з урахуванням особливостей професійної діяльності за видами (родами) військ, здійснення її методичного забезпечення;

- апробація та впровадження тренінгових технологій щодо формування та розвитку у військовослужбовців відповідних професійно важливих психологічних якостей, необхідних для виконання завдань за призначенням;

- психологічна допомога особового складу під час ведення бойових (навчально-бойових) дій та повсякденної діяльності (психодіагностика як система використання методів виявлення та вимірювання ступеня психотравмованості військовослужбовців; психологічне консультування, психопрофілактика, психокорекція; психічна реабілітація як система медико-психологічних і соціальних заходів, спрямованих на поновлення, корекцію та компенсацію психотравматичних ефектів, створення позитивних мотиваційних

- вивчення настроїв до виконання бойових (навчально-бойових) завдань);

- вивчення соціально-психологічного клімату у військових колективах з метою визначення основних чинників, що впливають на діяльність особового складу та надання

консультативної допомоги та пропозицій до управлінських рішень керівникам усіх рівнів;

- вивчення індивідуальної та групової консультативної роботи з членами сімей військовослужбовців;

- поліпшення кадрового потенціалу підрозділів та військових частин шляхом організації професійної орієнтації кандидатів для проходження військової служби і навчання у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України, їх професійно-психологічного відбору на підставі результатів вивчення комплексу знань, умінь, особистих якостей, необхідних для професійної діяльності;

- формування та підтримка стійкої мотивації особового складу до виконання завдань за призначенням;

- розробка критеріїв діагностики (оцінки) психологічної готовності особового складу до виконання завдань за призначенням;

- організація моніторингу та прогнозування соціально-психологічних процесів у військах (силах), підготовка пропозицій щодо їх оптимізації;

- організація проведення у військах (силах) психологічних, соціально - психологічних та військово-соціологічних досліджень;

- виявлення чинників, що призводять до виникнення соціально психологічних проблем у службово-бойовій діяльності військовослужбовців;

- організація проведення наукових досліджень з проблем психологічного забезпечення [11].

Відповідно до наказу МВС від 31.08.2017 №747, основними завданнями психологічного забезпечення є:

- організація та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів для проходження служби цивільного захисту, роботи (для рятувальників) та навчання у ЗВО ДСНС;

- організація та проведення психологічної підготовки осіб рядового і начальницького складу з урахуванням специфіки та умов виконання завдань за призначенням;

- оцінка рівня індивідуально-психологічних якостей осіб рядового і начальницького складу, які враховуються під час проведення їх атестації;

- надання допомоги керівникам органів і підрозділів цивільного захисту з питань створення ефективної системи психологічної готовності осіб рядового і начальницького складу та рятувальників до виконання завдань за призначенням;

- впровадження новітніх психологічних і психотренінгових технологій, зокрема за напрямками службової діяльності, у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки (автоматизованих психодіагностичних

комплексів), для вивчення, оцінки і прогнозування професійної діяльності;

- вивчення та моніторинг СПК у колективах, рейтингу посадових осіб та надання допомоги керівникам у згуртуванні колективу;

- підготовка рекомендацій щодо запобігання суїцидам, здійснення психологічного аналізу їх причин;

- проведення психопрофілактичної роботи, спрямованої на збереження, зміцнення й відновлення психологічної безпеки та психічного здоров'я осіб рядового і начальницького складу, рятувальників та працівників, запобігання виникненню соціально-психологічної та особистісної дезадаптації;

- надання психологічної допомоги та підтримки особам рядового і начальницького складу, рятувальникам та працівникам, які перебували в екстремальних умовах та постраждали внаслідок дії стрес-факторів;

- надання екстреної психологічної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій [12].

Таким чином, необхідно відзначити, що психологічне забезпечення фахівців для виконання професійної діяльності в екстремальних умовах має низку відмінностей. В міністерствах та відомствах, залежно від специфіки, завдань та функцій, психологічне супроводження має певні відмінності, проте основним вектором, що їх об'єднує, є цілеспрямована психологічна діяльність, що забезпечує належний рівень підготовленості фахівця, чи то колективу, до роботи в ситуаціях ризику й небезпеки для їхнього життя і здоров'я, а також відновлення їхнього психоемоційного стану від наслідків негативних чинників, що впливають як на професійну, так і повсякденну життєдіяльність.

Проаналізувавши нормативні документи та наукову літературу, вважаємо, що психологічне забезпечення професійної діяльності фахівців екстремального профілю повинно включати:

- психологічний відбір фахівців для конкретної професійної діяльності в екстремальних умовах;

- психологічну підготовку фахівців для здійснення професійної діяльності у екстремальних та воєнних умовах;

- психологічну допомогу та підтримку фахівців під час виконання службового завдання в зоні бойових дій;

- психологічну діагностику особистості для виявлення можливих ознак негативних психічних реакцій та станів після завершення службового завдання в екстремальних умовах;

- психологічну експертизу осіб для подальшого здійснення професійної діяльності в екстремальних та воєнних умовах;

– психологічну допомогу та психологічну реабілітацію фахівців після завершення професійної діяльності в екстремальних та воєнних умовах;

– виявлення осіб з ознаками посттравматичного стресового розладу та іншими психічними розладами в зоні бойових дій.

Висновки. Психологічне забезпечення у фахівців ризико-небезпечних професій здійснюється психологічними службами їх відомств, що полягає у підборі персоналу, виявленні їх придатності до умов несення служби, їх супроводженні не лише в ситуаціях ризику, а й в повсякденній життєдіяльності, допомозі, відновленні, вивченні сумісності у колективах. Важливим аспектом сьогодення є те, що з особовим складом, який залучався до виконання функціональних обов'язків в надзвичайних ситуаціях, психологи проводять як психодіагностичні дослідження, так і інтерактивні тренінги для їх відновлення. Це свідчить про важливість та компетентність психологічних служб, що сприяє позитивній психоемоційній життєдіяльності фахівців ризико-небезпечних професій.

Перспективою подальших розвідок вбачаємо розробку та апробацію інтерактивних тренінгових технологій професійно-психологічного супроводу фахівців, чия професія пов'язана з ризиком та небезпекою.

Список літератури:

1. Коваль І. С. Професійна підготовка практичного психолога // Матеріали ІІ науково-практичної конференції «формування сучасних педагогічних технологій та освітніх систем» (4-5 грудня 2020 р.) Запоріжжя 2020., С. 17-20.

2. Коваль М. С., Коваль І. С. Професійно-психологічний супровід рятувальників в умовах ризику: навчально-методичний посібник з організації та проведення тренінгу. Львів: ЛДУ БЖД, 2022. 252 с.

3. Козяр М., Коваль М., Литвин А. Модель формування професійної готовності майбутніх фахівців цивільного захисту. Моделювання педагогічного процесу та психологічного супроводу підготовки фахівців ризиконебезпечних та інших професій: монографія / за ред. М. С. Ковалю, А. В. Литвина. Львів: ЛДУБЖД, 2023. С. 243-256.

4. Приходько І. І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності: монографія. Харків: Акад. ВВ МВС України, 2013. 745 с.

5. Психологія екстремальної діяльності: навч. посіб. За заг. ред. проф. І. І. Приходька. Харків: НА НГУ, 2016. 571 с.

6. Приходько І. І. Професійний психологічний відбір майбутніх офіцерів

внутрішніх військ МВС України: монографія. Харків: Акад. ВВ МВС України, 2008. 190 с.

7. Мацегора Я. В., Приходько І. І., Воробйова І. В. та ін. Психологічний моніторинг професійно важливих якостей курсантів ВВНЗ МВС України: монографія. Харків: НА НГУ, 2016. 348 с.

8. Мацегора Я. В., Приходько І. І., Воробйова І. В. та ін. Психологічні засади ефективності службово-бойової діяльності військовослужбовців військової служби за контрактом внутрішніх військ МВС України: монографія. Харків: НА НГУ, 2016. 314 с.

9. Наказ від № 459 від 05.06.2023 «Про затвердження Змін до Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських».

10. Наказ-ГШ-№317-від-04.12.14 «Про затвердження Положення про Психологічну службу Збройних Сил України».

11. Наказ МВС від 31.08.2017 №747 «Про затвердження Порядку психологічного забезпечення в Державній службі України з надзвичайних ситуацій».

12. Наказ МВС від 19.07.2023 № 594 «Про затвердження Порядку взаємодії психологів Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Національної поліції України під час дії воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях з питань надання психологічної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій».

13. Яремко Р.Я. Психологічна підготовка фахівців служби цивільного захисту: Вісник Науково-методичного центру навчальних закладів сфери цивільного захисту № 30. Х.: НУЦЗУ, 2019. С. 78-80.

References:

1. Koval I. S. (2020) Profesiina pidhotovka praktychnoho psykholoha [Professional training of a practical psychologist]. Materialy II naukovo-praktychnoi konferentsii «formuvannia suchasnykh pedahohichnykh tekhnolohii ta osvitnikh system» Zaporizhzhia S. 17-20. [in Ukrainian]

2. Koval M. S., Koval I. S. (2022) Profesiino-psykholohichni suprovod riatuvalnykiv v umovakh ryzyku [Professional and psychological support of rescuers in conditions of risk]. Navchalno-metodychnyi posibnyk z orhanizatsii ta provedennia treninhu. Lviv: LDU BZhD, 252 s. [in Ukrainian]

3. Koziar M., Koval M., Lytvyn A. (2023) Model formuvannia profesiinoi hotovnosti maibutnikh fakhivtsiv tsyvilnoho zakhystu. Modeliuvannia pedahohichnoho protsesu ta psykholohichnoho suprovodu pidhotovky fakhivtsiv ryzykonebezpechnykh ta inshykh profesii

[The model of formation of professional readiness of future civil defense specialists. Modeling of the pedagogical process and psychological support of training specialists in risky and other professions]. Monohrafiia / za red. M. S. Kovalia, A. V. Lytvyna. Lviv: LDUBZhD, S. 243-256. [in Ukrainian]

4. Prykhodko I. I. (2013) Zasady psykholohichnoi bezpeky personalu ekstremalnykh vydiv diialnosti [Principles of psychological safety of personnel of extreme types of activities]. Monohrafiia. Kharkiv: Akad. VV MVS Ukrainy, 745 s. [in Ukrainian]

5. Psykholohiia ekstremalnoi diialnosti (2016) [Psychology of extreme activity]. Navch. posib. Za zah. red. prof. I. I. Prykhodka. Kharkiv: NA NHU, 571 s. [in Ukrainian]

6. Prykhodko I. I. (2008) Profesiinyi psykholohichni vidbir maibutnikh ofitseriv vnutrishnikh viisk [Professional psychological selection of future officers of the internal forces of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine MVS Ukraine]. Monohrafiia. Kharkiv: Akad. VV MVS Ukraine, 190 s. [in Ukrainian]

7. Matsehora Ya. V., Prykhodko I. I., Vorobiova I. V. ta in. (2016) Psykholohichni monitorynh profesiino vazhlyvykh yakosteï kursantiv VVNZ MVS Ukrainy [Psychological monitoring of the professionally important qualities of cadets of the High School of the Ministry of the Interior of Ukraine]. Monohrafiia. Kharkiv: NA NHU, 348 s. [in Ukrainian]

8. Matsehora Ya. V., Prykhodko I. I. , Vorobiova I. V. ta in. (2016) Psykholohichni zasady efektyvnosti sluzhbovo-boiovoi diialnosti viiskovosluzhbovtsiv viiskovoi sluzhby za kontraktom vnutrishnikh viisk MVS Ukrainy. [Psychological Principles of Effectiveness of Service-Combat Activities of Military Service Personnel under the Contract of the Internal Troops of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. Monohrafiia. Kharkiv: NA NHU, 314 s. [in Ukrainian]

9. Nakaz vid № 459 vid 05.06.2023 «Pro zatverdzhennia Zmin do Poriadku orhanizatsii systemy psykholohichnoho zabezpechennia politseiskykh, pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy ta kursantiv (slukhachiv) zakladiv vyshchoi

osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yaki zdiisniuiut pidhotovku politseiskykh»[On Approval of Amendments to the Procedure for the Organization of the System of Psychological Support of Police Officers, Employees of the National Police of Ukraine and Cadets (Students) of Higher Education Institutions with Specific Conditions of Study, Which Train Police Officers]. [in Ukrainian]

10. Nakaz vid 06.02.2019 №88 «Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii systemy psykholohichnoho zabezpechennia politseiskykh, pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy ta kursantiv (slukhachiv) zakladiv vyshchoi osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yaki zdiisniuiut pidhotovku politseiskykh»[On Approval of the Regulations on the Psychological Service of the Armed Forces of Ukraine]. [in Ukrainian]

11. Nakaz MVS vid 31.08.2017 №747 «Pro zatverdzhennia Poriadku psykholohichnoho zabezpechennia v Derzhavniï sluzhbi Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii»[On Approval of the Procedure for Psychological Support in the State Emergency Service of Ukraine".]. [in Ukrainian]

12. Nakaz MVS vid 19.07.2023 № 594 «Pro zatverdzhennia Poriadku vzaiemodii psykholohiv Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z nadzvychainykh sytuatsii ta Natsionalnoi politsii Ukrainy pid chas diï voïennoho stanu v Ukraini abo v okremykh yii mistsevoistiakh z pytan nadannia psykholohichnoi dopomohy postrazhdalym vnaslidok nadzvychainykh sytuatsii»[On Approval of the Procedure for Interaction of Psychologists of the State Emergency Service of Ukraine and the National Police of Ukraine during Martial Law in Ukraine or in Its Certain Areas on the Provision of Psychological Assistance to Victims of Emergencies]. [in Ukrainian]

13. Yaremko R.Ia. (2019) Psykholohichna pidhotovka fakhivtsiv sluzhby tsyvilnoho zakhystu: [Psychological training of civil protection specialists] Visnyk Naukovo-metodychnoho tsentru navchalnykh zakladiv sfery tsyvilnoho zakhystu № 30. Kh.: NUTsZU, S.78-80 [in Ukrainian]

© Р. Я. Яремко, А. А. Ревера, 2023.

Оглядова.

Надійшла до редакції 20.10.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

I. С. Коваль, К. Ю. Довгаль

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, м. Львів, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9204-9228> – I. С. Коваль

<https://orcid.org/0009-0003-0144-5060> – К. Ю. Довгаль

kis.koval13@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ СТРЕСУ РЯТУВАЛЬНИКАМИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

На основі науково-експериментального дослідження визначено й обґрунтовано особливості переживання стресу рятувальниками на різних етапах професіоналізації. Висвітлено причини виникнення стресу та фактори, що викликають страх та тривогу фахівців служби цивільного захисту. Метою статті є виявлення загального рівня стресу рятувальників в умовах професійної діяльності. У дослідженні використано три апробовані психодіагностичні методики, а саме: Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т. Холмса і Р. Рэге); Анкета визначення психологічної готовності; Методика оцінювання психічного стану та рівня стресу. Респондентами обрано 60 рятувальників, котрих розділено на дві однакові групи. До першої групи увійшли респонденти, котрі мають стаж в ДСНС України від 1 до 5 років, до другої – курсанти.

На основі методик психодіагностики виявлено, що існують певні відмінності між рятувальниками, які мають стаж роботи від року до п'яти, та курсантами. Так, у рятувальників, показник рівня стресостійкості виявився нижчим ніж у курсантів, оскільки умови життєдіяльності останніх характеризуються мінімальним рівнем стресу, і є менш напруженими, ніж у практиків. Показник низького рівня психологічної готовності у рятувальників, які мають стаж роботи від року до п'яти, – відсутній, у майбутніх рятувальників – 37%, тобто із стажем підвищується готовність до виконання завдань за призначенням. Показник низького рівня психологічного стану у рятувальників виявився нижчим ніж у курсантів, тобто для рятувальників із стажем роботи є нормою мати помірний рівень професійного стресу, оскільки це вказує на вміння контролювати поведінку. Виявлено, що тривалість професійної діяльності у галузі безпеки людини впливає на психологічну готовність рятувальників, їх схильність до стресу, особливості переживання ними стресу та їхню стресостійкість.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, рятувальники, курсанти, професійна діяльність.

I. S. Koval, K. Y. Dovhal

Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine

FEATURES OF THE EXPERIENCE OF STRESS BY RESCUERS AT DIFFERENT STAGES OF PROFESSIONALIZATION

The article, on the basis of scientific and experimental research, defines and substantiates the peculiarities of stress experienced by rescuers at various stages of professionalization. The causes of stress and the factors causing fear and anxiety of civil protection service specialists are highlighted. The purpose of the article is to identify the general level of stress of rescuers in the conditions of professional life. Three proven psychodiagnostic methods were used in the study, namely: Methodology for determining stress resistance and social adaptation (by T. Holmes and R. RAGE); Questionnaire for determining psychological readiness; Methodology for assessing mental state and stress level. 60 rescuers were selected as respondents, who were divided into two equal groups. The first group included respondents with 1 to 5 years of experience in the State Emergency Service of Ukraine, while the second group included cadets.

On the basis of psychodiagnostic methods, it was found that there are certain differences between lifeguards with one to five years of experience and cadets. Thus, among lifeguards, the indicator of a high level of stress resistance was found to be lower than among cadets, since the living conditions of the latter are characterized by a minimal level of stress and are less stressful than those of practitioners. The indicator of a low level of psychological readiness among rescuers who have work experience from one to five years is absent, among future rescuers it is 37%, that is, with experience, the readiness to perform assigned tasks increases. The indicator of a low level of psychological state among rescuers was found to be lower than among cadets, that is, it is normal for rescuers with work experience to have a moderate level of professional stress, as this indicates the ability to control behavior. It was found that the duration of professional activity in the field of human safety affects the psychological readiness of rescuers, their susceptibility to stress, the specifics of their experience of stress and their stress resistance.

Key words: stress, stress resistance, lifeguards, cadets, professional activity.

Постановка проблеми. В умовах війни проблема стресу є однією з актуальних та затребуваних, а вміння контролювати власний психоемоційний стан стає загальнонародською потребою. Україна стикнулася з втратою рідних та близьких, переселенцями, як в середині країни, так і за її межами, фізичними та психологічними проблемами особистості, виснаженням, тобто з проблемою стресу. Зокрема проблематика психоемоційного благополуччя присутня у всіх сферах нашої життєдіяльності, не є винятком тут і фахівці служби цивільного захисту. Їх професійна діяльність постійно проходить у складних умовах ризику, серед яких: ненормованість робочого часу, фізіологічні й психологічні навантаження, висока відповідальність за виконання службових обов'язків в різного роду екстремальних ситуаціях.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У закордонній літературі проблеми стресу висвітлювали: Дж. Віткін, Д. Грінберг, Г. Борневасер, Г. Сельє, Дж. Брайт, Ф. Джонс, Л. Джуел, Т. Кокс, Р. Лазарус, Е. Стенлі, Г. Дубчак, О. Полякова. Вперше у 1932 році термін «стрес» у фізіології та психології виокремив В. Кеннон у своїй науковій праці «Fight-or-flight response» («Боротись чи втікати»). Подальші дослідження та заснування вчення про стрес розробляв Г. Сельє, котрий вказав, що стрес – це неспецифічна реакція організму на підвищену вимогу до нього [6]. Деякі науковці трактують цей феномен у взаємодії з пізнанням, емоціями та дією (Дж. Еверілл, П. Фресс, Р. Кан). На думку А. Мелоян та В. Корольчук, стрес є корисною реакцією організму, що виникає в процесі еволюції людини і сприяє оптимальній адаптації до змін у життєвому середовищі, сприяючи підвищенню працездатності [3; 4].

Вітчизняні науковці В. Бут, О. Вавринів, О. Євсюков, М. Козяр, М. Кришталь, С. Миронець, В. Моляко, С. Мордюшенко, Я. Овсяннікова, Є. Потапчук, О. Тімченко, Р. Яремко досліджуючи особливості стресогенних ситуацій у фахівців ризику небезпечних професій, вказували на важливість їх професійної підготовки та психологічного супроводження [1; 5].

Проте, постійні стресові ситуації продукують низку негативних наслідків, з огляду на це варто дослідити особливості переживання стресу рятувальниками на різних етапах їх професіоналізації.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей переживання стресу рятувальниками за допомогою психодіагностичного інструментарію, на різних етапах їх професійної життєдіяльності.

Методи дослідження. На різних етапах наукового дослідження використовувались теоретичні, емпіричні та статистичні методи дослідження. Теоретичні: аналіз, синтез, систематизація та логічне узагальнення наукових джерел з проблеми стресостійкості рятувальників. Емпіричні: спостереження і тестування – для з'ясування професійно важливих якостей фахівців цивільного захисту.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в стані військового протистояння та різноманітних викликів суспільства важливим є проведення досліджень в галузі безпеки людини. З огляду на це, для проведення нашого дослідження використано такі психодіагностичні методики:

1) Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації» (Т. Холмса і Р. Раге) [7].

2) Анкета визначення психологічної готовності [2];

3) Методика оцінювання психічного стану та рівня стресу PSM-25» [8].

Для нашого дослідження було обрано 60 рятувальників, яких розділили на дві групи. Перша група – 30 осіб середнього начальницького складу, які мали стаж роботи в ДСНС України від 1 до 5 років. Друга група – 30 майбутніх рятувальників, що навчаються в ЛДУБЖД.

Першою, для виявлення рівня схильності до стресів рятувальників на різних етапах професіоналізації, проведено Методику визначення стресостійкості та соціальної адаптації» Т. Холмса і Р. Раге. Розглянемо результати (див. табл. 1).

Таблиця 1

Показники стресостійкості та соціальної адаптації

Рівень	Офіцери, які мають стаж роботи від року до п'яти	Майбутні рятувальники	ϕ	P
Низький	37 %	65,4%	2,33	$p<0,01$
Середній	33,3 %	20%	2,33	$p<0,01$
Достатній	29,7%	14,6%	1,59%	-
Високий	-	-	-	-

Згідно з критерієм Р. Фішера між рятувальниками, які мають стаж роботи від року до п'яти, та здобувачами вищої освіти є певні

відмінності. Серед рятувальників, які мають стаж роботи, показник високого рівня стресостійкості є 37 %, у курсантів – 65,4 %, $\phi = 2,33$, $p < 0,01$, з огляду

на це другі – характеризуються мінімальним рівнем стресу, умови їх навчальної діяльності, незалежно від її спрямованості та характеру, є менш напруженими, ніж у досвідчених рятувальників. Тобто, курсанти менш напружені ніж професійні рятувальники, що залежить від умов життєдіяльності. Таким чином, отримані результати статистичного аналізу свідчать про те, що курсанти є більш стійкими до стресу, ніж практики служби цивільного захисту.

Відповідно до отриманих результатів дослідження, із збільшенням досвіду роботи у рятувальників знижується рівень стресостійкості, що може призвести до вигорання та «спотворення кар'єри» в майбутньому.

Наступною ми використали анкету психологічної готовності (Ковалю І.), на основі якої визначили рівень психологічної готовності рятувальників на різних етапах професіоналізації (див. табл. 2).

Так, згідно з критерієм Р. Фішера, між рятувальниками, які мають стаж роботи від року до п'яти, та здобувачами вищої освіти виявлено значні розбіжності за двома рівнями. Показник низького рівня готовності у рятувальників, які мають стаж роботи від року до п'яти, – відсутній, у майбутніх рятувальників – 37%. Це свідчить про те, що рятувальники вже отримали фах, мають практичні навички, а курсанти – лише починають свою професійну діяльність. Достатній рівень психологічної готовності в офіцерів зі стажем роботи дорівнював 47 %, у здобувачів вищої освіти – 29,8 %, $\phi = 2,30$, $p < 0,01$. Тобто, професійне життя офіцерів стає більш стресовим через постійне виконання функціональних обов'язків в екстремальних умовах, тому вони ніби «загартовуються» до виконання завдань в незвичайних ситуаціях.

Таблиця 2

Показники рівня психологічної готовності

Рівень	Офіцери, які мають стаж роботи від року до п'яти	Майбутні рятувальники	ϕ	P
Низький	-	37 %	-	-
Середній	26,8 %	33,2 %	2,31	$p < 0,01$
Достатній	47 %	29,8 %	2,30	$p < 0,01$
Високий	26,2 %	-	-	-

Результати дослідження показують, що тривалість професійної діяльності рятувальників має значний вплив на їхню психологічну готовність. Проте їх життєдіяльність з часом може призвести до професійного вигорання і, як наслідок, погіршення фізичного та психічного здоров'я. Однак слід зазначити, що курсанти

перебувають у процесі професійної адаптації, а це впливає на їхню продуктивність та успішність при виконанні службових обов'язків.

Останньою використано Методику оцінювання психічного стану та рівня стресу, на основі якої визначено рівень професійного стресу у рятувальників (див. табл. 3).

Таблиця 3

Показники психологічного стану

Рівень	Офіцери, які мають стаж роботи від року до п'яти	Здобувачі курсів вищої освіти	ϕ	P
Низький	22,7 %	89,7 %	4,47	$p < 0,01$
Середній	77,3 %	10,3%	4,47	$p < 0,01$
Достатній	-	-	-	-
Високий	-	-	-	-

Згідно з критерієм Р. Фішера, між рятувальниками, які мають стаж роботи від року до п'яти, та здобувачами вищої освіти спостерігаються значні розбіжності за двома рівнями. У рятувальників, які мають стаж роботи, показник низького рівня становив 22,7 %, у курсантів – 89,7 %, $\phi = 4,47$, $p < 0,01$, тобто для них стрес не є такою високою проблемою. На середньому рівні також були виявлені певні відмінності. Як показало дослідження, показник середнього рівня серед рятувальників зі стажем роботи становив 77,3 %, а у курсантів – 10,3 %

$\phi = 4,47$, $p < 0,01$. Тобто, можна вважати, що для рятувальників із стажем роботи є нормою мати помірний рівень професійного стресу, оскільки це вказує на здатність контролювати поведінку, емоції та їхню здатність до самоконтролю при виконанні службових обов'язків. Усе це свідчить про те, що молоді рятувальники успішно пройшли період кар'єрної адаптації. Що стосується здобувачів вищої освіти, то для них стрес ще не є проблемою їхнього професійного життя, тому що вони тільки починають свою професійну кар'єру.

Так, рятувальники зі стажем роботи до 5 років мають більш виражені ознаки професійного стресу, що свідчить про те, що рівень стресу, з яким вони стикаються, залежить від їхнього професійного досвіду та умов виконання професійних обов'язків. А тривале перебування в стресових умовах і жорстких ситуаціях може згодом призвести до виснаження.

Висновки. У ході аналізу сучасного стану проблеми вивчення особливостей переживання стресу рятувальників на різних етапах професіоналізації виявлено, що тривалість професійної діяльності впливає на психологічну готовність, схильність до стресу, особливості переживання стресу та стресостійкість. Це свідчить про те, що чим більший стаж професійної діяльності рятувальників, тим більше вони схильні до стресу. Фахівці ДСНС України зі стажем роботи від 1 до 5 років більш схильні до стресу, ніж курсанти, що залежить від виконання службових обов'язків та екстремальних умови ризику. Варто відзначити, що для курсантів стрес ще не став проблемою їхнього професійного життя. Показники стресостійкості у курсантів вищі, ніж у рятувальників з більшим стажем професійної діяльності. Це пояснюється тим, що рятувальники зі стажем роботи від одного до п'яти років мають незначний досвід, перебувають у процесі професійної адаптації, що впливає на ефективність їх життєдіяльності, а також виконання функціональних обов'язків. Тривалий вплив стресу призводить до професійного вигорання і, як наслідок, до погіршення психічного та фізичного здоров'я.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у дослідженні форм, методів, технологій та складанні й перевірці тренінгових програм стресостійкості до професійної діяльності в галузі безпеки людини.

Список літератури:

1. Довгаль К, Коваль І. Вплив стресу на життєдіяльність людини. *Видатні постаті психології: історія, сучасність і перспективи: матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції до дня психолога*. Львів, 2023. С. 76-79.
2. Коваль М. С., Коваль І. С. Професійно-психологічний супровід рятувальників в умовах ризику: навчально-методичний посібник з організації та проведення тренінгу. Львів: ЛДУ БЖД, 2022. 252 с.
3. Корольчук В. М. Обґрунтування організаційної моделі дослідження стресостійкості особистості. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип.7. С. 210-218.
4. Мелоян А. Е. Особливості прояву копінг-поведінки підлітків у стресових ситуаціях.

Соціум. Наука. Культура: міжнар. наук. інтернет-конф./ТОВ «ТК МЕГАНОМ». URL:

<http://intkonf.org/kand-psihol-n-meloyan-ae-osoblivosti-proyavu-koping-povedinki-pidlitkiv-u-stresovih-situatsiyah> (дата звернення: 19.10.2023).

5. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.

6. Selie G. Stress without distress. URL: http://bookz.ru/authors/sel_egans/distree/page-2-distree.html. (дата звернення: 10.10.2023).

7. Метод Холмса-Рейса Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. URL: http://epidruchniki.com/content/897_44_Metod_Holmsa_Rage.html (дата звернення: 15.10.2023).

8. Методика «Шкала психологічного стресу PSM-25» URL: https://medprosvida.com.ua/wp-content/uploads/2020/08/Magne_Antistress_Notepad_008.pdf (дата звернення: 10.10.2023).

References:

1. Dovhal K, Koval I. (2023). Vplyv stresu na zhyttiedialnist liudyny [The impact of stress on human life]. *Vydatni postati psykholohii: istoriia, suchasnist i perspektyvy: materialy I vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii do dnia psykholoha*. Lviv. S. 76-79. [in Ukrainian].

2. Koval M. S., Koval I. S. (2022). Profesiino-psykholohichni suprovod riatuvalnykiv v umovakh ryzyku [Professional and psychological support of rescuers in conditions of risk]: navchalno-metodychnyi posibnyk z orhanizatsii ta provedennia treninhu. Lviv: LDU BZhD. 252 s. [in Ukrainian].

3. Korolchuk V. M. (2010). Obgruntuvannia orhanizatsiinoi modeli doslidzhennia stresostiikosti osobystosti [Justification of the organizational model of the study of stress resistance of the individual]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii*. Vyp.7. S. 210-218. [in Ukrainian].

4. Meloian A. E. Osoblyvosti proiavu koping-povedinky pidlitkiv u stresovykh sytuatsiakh [Peculiarities of coping behavior of teenagers in stressful situations]. *Sotsium. Nauka. Kultura: mizhnar. nauk. internet-konf./TOV «ТК МЕГАНОМ»*. URL: <http://intkonf.org/kand-psihol-n-meloyan-ae-osoblivosti-proyavu-koping-povedinki-pidlitkiv-u-stresovih-situatsiyah> (data zvernennia: 19.10.2023). [in Ukrainian].

5. Nauholnyk L. B. (2015). *Psykhologhiia stresu [Psychology of stress] : pidruchnyk*. Lviv: Lvivskiyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. 324 s. [in Ukrainian].

6. Selie G. Stress without distress. URL: http://bookz.ru/authors/sel_egans/distree/page-2-distree.html. (data zvernennia: 10.10.2023). [in Ukrainian].

7. Metod Kholmsa-Rahe Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh rozladiv: psykhologichni aspekty [Holmes-Rage method Prevention of post-traumatic stress disorders: psychological aspects]. URL: epidruchniki.com/content/897_44_Metod_Holmsa_Rahe.html (data zvernennia: 15.10.2023). [in English].

8. Metodyka «Shkala psykhologichnohostresu PSM-25» [Methodology “Psychological Stress Scale PSM-25”]. URL: https://medprosvita.com.ua/wpcontent/uploads/2020/08/Magne_Antistress_Notepad_008.pdf (data zvernennia: 10.10.2023). [in Ukrainian].

© I. С. Коваль, К. Ю. Довгаль, 2023.

Науково-методична стаття.

Надійшла до редакції 18.10.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

Т. І. Назаровець

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2268-9804> – Т. І. Назаровець

 bashmachok_57@i.ua

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ

На основі науково-теоретичного аналізу розглянуто поняття «професійне вигорання» та його важливість для дослідження у сучасному світі. Проведено огляд досліджень сучасних вчених щодо прояву професійного вигорання у психологічній літературі. Проаналізовано особистісні риси, які можуть зробити працівника вразливим до цього явища. Виявлено, що синдром професійного вигорання розглядається у широкому спектрі тлумачень, оскільки деякі дослідники пов'язують його зі стресом, емоційним напруженням, монотонністю або напруженістю роботи, невідповідністю в професійній адаптації, надмірним захопленням професією, нереалістичними очікуваннями від роботи, недоліками у відповідності до посади тощо. Присвячено увагу на ключові фактори та чинники, що сприяють розвитку професійного вигорання. Окреслено симптоми професійного вигорання з метою раннього виявлення цього стану серед професійного колективу та корекції. Описано класифікацію симптомів вигорання. Встановлено, що вигорання – це складний процес, який може мати різноманітні прояви. Важливо розуміти, що симптоми цього стану різняться залежно від особистості та контексту. Навіть один симптом сам по собі не обов'язково означає розвиток вигорання і може потребувати уважнішого спостереження. Вчені підтверджують, що вигорання – це поєднання певних симптомів, які також можуть спостерігатися при інших станах або хворобах. Професійне вигорання поступово розвивається: від забування до переростання у хронічні захворювання та депресію.

Ключові слова: професійне вигорання, професійна деформація, ризиконебезпечні професії.

Т. І. Nazarovets

Ukraine Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine

THEORETICAL ANALYSIS OF THE ISSUE OF PROFESSIONAL BURNOUT

The article provides a scientific-theoretical analysis of the concept of "professional burnout" and its significance in contemporary society. It reviews studies conducted by modern researchers on the manifestation of professional burnout in psychological literature. The analysis delves into personal traits that could render an employee susceptible to this phenomenon. It's been observed that the syndrome of professional burnout is interpreted across a wide spectrum of explanations. Some researchers associate it with stress, emotional strain, job monotony or pressure, professional maladaptation, excessive enthusiasm for the profession, unrealistic work expectations, discrepancies in role compliance, among other factors. Emphasis is placed on key elements and factors contributing to the development of professional burnout. Symptoms of professional burnout are outlined for early detection within professional circles and for corrective measures. A classification of burnout symptoms is also provided. It's been established that burnout is a complex process with diverse manifestations. Understanding that the symptoms of this condition can vary depending on the individual and context is crucial. Even a single symptom by itself doesn't necessarily indicate the development of burnout and may require closer observation. Scientists confirm that burnout is a combination of specific symptoms that can also be observed in other conditions or illnesses. Professional burnout gradually evolves: from forgetfulness to evolving into chronic illnesses and depression.

Keywords: professional burnout, professional deformation, specialists in risky professions.

Актуальність дослідження. Сталий розвиток України як суспільства, яке прагне інтегруватися до європейської спільноти, потребує створення однакових умов для всіх особистостей, незалежно від їх статі, для того щоб вони могли розкрити свій потенціал у будь-якій

сфері життя. Підвищення інтенсивності та самоосвіти серед фахівців призводить до збільшення комунікативного навантаження та рефлексії, що, в свою чергу, виснажує особисті ресурси та знижує професійну мотивацію. Це може призвести до погіршення фізичного та

психічного стану здоров'я, меншої стійкості до розвитку професійної деформації, професійних захворювань, включаючи професійне вигорання. Ця проблема особливо актуальна для людей, які обрали професії у сфері безпеки людини. Фактори, такі як висока відповідальність, підвищена тривожність, незадоволеність результатами та винагородою, соціальне насильство, втрата інтересу до своєї діяльності та обмеження в кар'єрному зростанні, можуть викликати професійне вигорання. Проте наявні теоретичні та емпіричні досягнення у галузі знань недостатньо повно висвітлюють психологічний зміст професійних деформацій та феномену професійного вигорання, що обмежує наше уявлення про деформаційні процеси як руйнівне явище у сучасному суспільстві. Такий стан вивчення цієї проблеми потребує розробки психологічної концепції деформаційних процесів особистості та комплексного вивчення цього явища в контексті сучасної психологічної науки.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу проаналізувати поняття професійного вигорання у психологічній науці та визначити особливості розвитку професійного вигорання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній психологічній науці проблемі професійного вигорання присвятили низку наукових досліджень, зокрема такі науковці: О. Вавринів, С. Джексон, Р. Лазарус, А. Литвін, Л. Карамушка, З. Кісіль, З. Ковальчук, І. Коваль, М. Коваль, М. Козяр, К. Маслач, Л. Матвієнко, Е. Михлюк, Л. Руденко, С. Стельмах, Р. Яремко, Т. Яценко та ін.

Дослідження австрійського психотерапевта А. Ленгле вказують на зростання професійного вигорання через споживацько-прагматичний характер нашого часу. Цей підхід спрямований на максимальну професійну продуктивність заради матеріальних цінностей, що призводить до поспіху, фізичного та емоційного перевантаження та виснаження.

Спираючись на концептуальні ідеї вчених, що вивчають синдром професійного вигорання, можна розглядати професійне вигорання як складну систему, що взаємодіє з різними системами на різних рівнях де основною є система професійного становлення фахівця.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Професійне вигорання – це синдром, який означає втрату позитивних почуттів у професіонала, супроводжується зниженням самооцінки та негативним ставленням до роботи. Цей термін походить від концепції робочого стресу, вказуючи на труднощі впоратися зі стресом, що призводить до деморалізації та зниження продуктивності.

В наш час, синдром вигорання отримав статус діагнозу в «Міжнародній класифікації хвороб» під кодом «Z 73 – проблеми, пов'язані з труднощами управління власним життям». Л. Карамушка пояснює зміст синдрому «професійного вигорання» та його зв'язок з професійним стресом, стверджуючи, що цей синдром у загальному розумінні можна трактувати як реакцію на стрес, що виникає через тривалі професійні навантаження середньої інтенсивності. Науковиця виокремлює кілька основних підходів до вивчення цього синдрому: перше – «професійне вигорання» розглядається як стан виснаження на фізичному, психічному та емоційному рівнях, спричинений тривалим перебуванням у ситуаціях інтенсивної емоційної напруги; друге – це двокомпонентна модель, що включає емоційне виснаження та деперсоналізацію; третє – підхід, запропонований американськими вченими К. Маслач і С. Джексон, які розглядають професійне вигорання як трикомпонентну систему, що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію та зниження власних особистісних досягнень [5].

Загальний огляд позицій дослідників щодо проблеми емоційного вигорання серед фахівців у соціономічних сферах дає змогу визначити його як явище, що відображає порушення особистості, що може бути небезпечним для професіоналів через емоційне виснаження, втрату ідентичності, обмеження особистих досягнень та потенційно є ключовим фактором у вразливості цього типу професіоналів.

Р. Лазарус відзначав, що здатність подолання стресу у більшості випадків є більш важливою, ніж сам характер, розмір або частота стресового впливу. Тому поведінку, спрямовану на зменшення впливу стресорів на особистість, називають «копінг-стратегіями» або стратегіями подолання [5].

Індивідуальні особливості особистості, такі як стать, вік, цінності, мотивація, рівень амбіцій, здібності та інші риси, суттєво впливають на професійний розвиток. Однак зовнішні фактори, такі як ринкова ситуація у сфері праці, потреби в певних професіях та соціально-економічна обстановка в країні, мають найбільший вплив.

У своїх працях З. Ковальчук стверджує, що чинникам професійної деформації слугують емоційне вигорання та зумовлені ним особистісні властивості, а також деякі сталі характеристики особистості (психоемоційне виснаження, особистісне віддалення, професійна мотивація; агресивність; акцентуації характеру; екстра - та інтроверсія, нейротизм; тип темпераменту, емоційне виснаження, деперсоналізація та редукція персональних досягнень) [3].

Сучасні українські науковці О. Вавринів та Р. Яремко вказують у своєму дослідженні, що професійне вигорання є динамічним процесом, що чинить негативний вплив на особистість і її професійну діяльність, а також може бути відтермінований в часі від прояву певних симптомів, а також підкреслюють, що симптомами професійного вигорання можуть бути хронічна втома, дратівливість, надмірне хвилювання, відстороненість від колег, конфліктність, емоційне виснаження, зниження мотивації до професійної діяльності, підвищення незадоволеності власною діяльністю [2].

Ю. Ковроський наголошує, що жінки більшою мірою схильні до професійного вигорання через психосоматичні та психовегетативні порушення, а також редукцію професійних обов'язків. Жінки в стресовій ситуації схильні до вигорання через емоції, моральне спустошення та брак соціально-психологічної підтримки в сім'ї [4].

Наразі існує різноманіття класифікацій факторів, що спричиняють професійне вигорання, проте в психологічній літературі науковці зазначають декілька класифікацій цих чинників.

Фактори, що впливають на вигорання, включають особистісні особливості нервової системи та темпераменту. Розглянемо характеристики фахівців, які найбільше схильні до синдрому вигорання:

- Фахівці, які не можуть зняти емоційний дискомфорт, пов'язаний з виконанням обов'язків посадових інструкцій і внаслідок цього переживають внутрішній конфлікт. Постійне переживання цього, особливо якщо це неусвідомлений конфлікт, потребує більше зусиль та енергії;

- Працівники комунікативних професій, які мають труднощі у вирішенні злагодження особистісних особливостей з вимогами професії. Вони не мають достатньої енергії, відзначаються скромністю та сором'язливістю, схильні до ізоляції та зосередження на предметі професійної діяльності;

- жінки, які змушені поєднувати роботу та сімейне життя, з великим навантаженням у професійній сфері. Вони відчувають тиск через необхідність постійно підтверджувати свої професійні здібності в умовах жорсткої гендерної конкуренції;

- працівники, які працевлаштовані на короткостроковий трудовий контракт, що викликає у них постійний страх втрати роботи;

- спеціалісти, які працюють як зовнішні консультанти та вимушені самостійно знаходити клієнтів на ринку праці;

- фахівці ризиконебезпечних професій (рятувальники, поліцейські, військовослужбовці, прикордонники, медики та весь силовий сектор оборони України) люди які постійно здійснюють свої службові обов'язки у екстремальних та особливих умовах діяльності, пов'язаних з постійним ризиком для життя.

Отже, синдром професійного вигорання – це реакція на стрес, спричинена постійними вимогами мобілізації ресурсів особистості у професійній діяльності, яка вимагає від людини надмірної відданості роботі, що часто призводить до нехтування сімейним життям та відпочинком [1].

Синдром професійного вигорання прогресує поступово і має три стадії:

- Перша стадія характеризується легкою формою симптомів, які можуть проявлятися через занадто велику відданість роботі, наприклад, забуванням робочих моментів. Ці початкові сигнали часто залишаються без уваги. Тривалість цієї стадії може варіювати від трьох до п'яти років, залежно від характеру роботи та особистості професіонала;

- Друга стадія характеризується втратою інтересу до роботи та спілкування, з'являється апатія та переживання стійких негативних симптомів. Це стає регулярнішим і складніше піддається корекції. Тривалість цієї стадії, у середньому, від п'яти до п'ятнадцяти років;

- Третя стадія характеризується хронічними симптомами, можливим розвитком фізичних та психологічних проблем, таких як виразки шлунку чи депресія. Виникає сумнів у цінності роботи, професії та життя загалом. Втрачається інтерес до роботи та життя, виникає емоційна апатія, почуття відсутності енергії. Тривалість цієї стадії може бути від десяти до двадцяти років;

- Остаточна стадія – повне вигорання, яке може викликати відразу до зовнішніх факторів навколишнього середовища;

Синдром вигорання, як реакція на постійні стресори в роботі не обмежується лише професійною сферою, але проявляється в різних аспектах особистого життя. Цей стан може призвести до втрати сенсу та емоційного розчарування в житті [6].

Отже, вигорання можна розглядати як групу або комплекс симптомів, що проявляються у поєднанні, однак ці симптоми досить рідко проявляються одночасно у всіх, оскільки вигорання є винятково індивідуальним процесом. Наявність лише одного симптому зазвичай не свідчить про розвиток синдрому вигорання і потребує подальшого спостереження за станом та поведінкою. Експериментально доведено, що вигорання – це специфічне поєднання симптомів,

яке може також спостерігатися у інших станах, синдромах або захворюваннях.

К. Маслах у своїй класифікації описала три групи симптомів вигорання: психофізичні, соціально-психологічні та поведінкові.

Психофізичні симптоми синдрому вигорання включають:

- постійна, хронічна втома, навіть вранці, після сну;
- емоційне й фізичне виснаження;
- зниження сприйняття та реакції на швидкі зміни у навколишньому середовищі;
- загальна астенизація, яка проявляється у виснаженості, ослабленні або втраті здатності до тривалого фізичного чи розумового напруження, а також безпричинних головних болях;
- зміна ваги;
- проблеми зі сном та сонливість удень;
- складнощі з диханням під фізичним або емоційним стресом.

До соціально-психологічних симптомів відносяться:

- пасивність, беземоційність, відчуття пригніченості;
- збільшена роздратованість, відмова від спілкування та допомоги, самоізоляція;
- постійні почуття провини, образи, підозрілості, сорому;
- невинуватий неспокій та підвищена тривога щодо подій, які насправді не відбуваються;
- невпевненість у собі, страх осуду оточення та переваги відповідальності;
- загальна негативна установка на життя і професійні перспективи.

До поведінкових симптомів відносяться:

- почуття ускладнення роботи та реалізації завдань;
- необґрунтована зміна робочого графіку;
- почуття марності, невіра в поліпшення та байдужість до результатів;
- невиконання важливих завдань, упереджена увага до дрібних деталей;
- надмірна критичність до колег та віддалення;
- надмірне вживання шкідливих речовин [7].

Дослідження проблематики професійного вигорання вказують на необхідність попередньої роботи з працівниками для зменшення факторів, що спричиняють вигорання, таких як психоемоційне навантаження, конфлікти в керівництві, надмірні вимоги, недостатність мотивації, нестабільний графік роботи та ізоляція.

Висновки. Звідси очевидно, що вигорання – це складний процес, який може мати різноманітні прояви. Важливо розуміти, що симптоми цього стану різняться залежно від особистості та контексту. Навіть один симптом сам по собі не

обов'язково означає розвиток вигорання і може потребувати уважнішого спостереження. Вчені підтверджують, що вигорання – це поєднання певних симптомів, які також можуть спостерігатися при інших станах або хворобах. Професійне вигорання поступово розвивається: від забування до переростання у хронічні захворювання та депресію.

За останні роки спостерігається зростання кількості людей, які відчувають професійне вигорання у всіх європейських країнах. Це пов'язано з глобальними змінами в економіці, політиці та екології, а також з нестабільністю соціальної ситуації у нашій державі. Професіонали різних сфер відчувають загальне почуття нестабільності, невпевненості у майбутньому, непевності перед постійно мінливими тенденціями, що призводить до тривалого стресу. Це підсилює вплив інших факторів вигорання, що наголошує на необхідності розробки ефективних методів боротьби з цим впливом.

Перспективи подальших розвідок. Огляд наукової психологічної літератури та результати досліджень професійного вигорання показують відсутність узагальненої базової концепції цього явища. Це дає можливість для подальшого дослідження та виявлення найбільш ефективних шляхів запобігання цьому стану у майбутніх професіоналів. Зокрема вважаємо за потрібне провести експериментальне дослідження розвитку професійного вигорання у фахівців служби цивільного захисту, які щодня у своїй професійній діяльності зустрічаються з ризиком для життя та здоров'я, що, в свою чергу, впливає на професійну деформацію.

Список літератури:

1. Балакірева К. О. Методичні рекомендації для спеціалістів соціальних служб «Профілактика та подолання професійного та емоційного вигорання». Проект програми розвитку ООН «Підтримка реформ соціального сектору в Україні». URL: www.slideshare.net/undpukraine/ss-48391940
2. Вавринів О.С., Яремко Р.Я. Особливості професійного вигорання фахівців ризиконебезпечних професій. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна)* – 2022. – №. 2. – С. 10-16.
3. Ковальчук З. Я. Вплив особистісних властивостей на формування професійної деформації працівників ризиконебезпечних професій. *Психологія особистості*. - 2018. Т.9. №1. С. 35-44.
4. Ковровський Ю.Г. Особистісні чинники професійного вигорання персоналу Оперативно-рятувальної служби ДСНС України.

Організаційна психологія. Економічна психологія : науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С. Д. Максименко та Л. М. Карамушки (гол. ред.) та ін.]. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. № 3. С. 58–65.

5. Матвієнко Л. І., Коваленко А. І. Детермінанти професійного вигорання працівників сфери громадського харчування. Особистість у сучасному соціопсихологічному вимірі: монографія / за заг. ред. Г. А. Приба, Є. М. Калюжної; колектив авторів. Херсон: Олді+, 2022. С. 255

6. Психолог у НУШ: радісно та впевнено руш! Путівник психолога в Новій українській школі [Текст] / заг. ред. Є.В. Афоніна, О.О. Заріцький, Н.В. Міщенко. Краматорськ: Витоки, 2018. 250 с.

7. Maslach C. Job Burnout: New directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*. 2003. Vol. 12. Iss. 5. P. 189–192.

References:

1. Balakireva K. O. Methodological Recommendations for Social Service Specialists "Prevention and Overcoming of Professional and Emotional Butnout". United Nations Development Program "Support to Social Sector Reforms in Ukraine". [in Ukrainian]. URL: www.slideshare.net/undpukraine/ss-48391940

2. Vavryniv O., Yaremko R.. (2022). Osoblyvosti profesiinoho vyhorannia fakhivtsiv ryzykonebezpechnykh profesii. *Features of professional burnout in specialists in risky professions*. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav (seriia psykholohichna)*– №. 2. – S. 10-16. [in Ukrainian].

3. Kovalchuk Z. Ya. (2018). Vplyv osobystisnykh vlastyvostei na formuvannia profesiinoi deformatsii pratsivnykiv ryzykonebezpechnykh profesii. *The impact of personality traits on the formation of professional deformation among workers in specialists in risky professions*. / Z. Ya. Kovalchuk // *Psykholohiia osobystosti*. Т.9. №1. S. 35-44. [in Ukrainian].

4. Kovrovskiy, Y. G. (2015). Personal factors of professional burnout in the personnel of the Rescue Service of the State Emergency Service of Ukraine. *Organizational Psychology. Economic Psychology: Scientific Journal of the G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, (3), 58–65. Kiev: G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine [in Ukrainian].

5. Matviienko, L. I., & Kovalenko, A. I. (2022). Determinants of professional burnout among public catering sector employees. *Personality in the contemporary socio-psychological dimension: monograph* (H. A. Priba & Ye. M. Kaliuzhna, Eds.). [in Ukrainian].

6. Psychologist in the NUS: joyfully and confidently move! The psychologist's guide to the New Ukrainian School: [text] / ed. Ye. V. Afonina, O. O. Zaritzkyi, N. V. Mishchenko. - Kramatorsk: Vytoky. -2018, 250 s. [in Ukrainian].

7. Maslach, C. (2003). Job Burnout: New directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, vol. 12, iss. 5, pp. 189–192 [in English].

© Т. І. Назаровець, 2023.

Оглядова.

Надійшла до редакції 27.11.2023.

Прийнято до публікації 12.12.2023.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ВІНТЮК Юрій Володимирович – доцент кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат психологічних наук, доцент, yurvin@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6263-4744>

ДОВГАЛЬ Каріна Юріївна – студентка Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, koval-iks-igor@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0144-5060>

КОВАЛЬ Ігор Святославович – викладач кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат педагогічних наук, koval-iks-igor@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9204-9228>

ЛИТВИН Андрій Віленович – професор кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, доктор педагогічних наук, професор, avlytvyn@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7755-9780>

НАЗАРОВЕЦЬ Тетяна Іванівна – аспірантка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, bashmachok_57@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-2268-9804>

РЕВЕРА Анна Андріївна – студентка Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, r.yaremko@ldubgd.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3077-4090>

РУДЕНКО Лариса Анатоліївна – професор кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, доктор педагогічних наук, професор, lararudenko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1351-4433>

СІРКО Роксолана Іванівна – начальник кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, доктор психологічних наук, професор, e-mail: r.sirko@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272>

СЛОБОДЯНИК Володимир Іванович – Начальник Інституту післядипломної освіти Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат психологічних наук, доцент, slobodyanyk2014@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6533-3453>

СТЕЛЬМАХ Оксана В'ячеславівна – заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат психологічних наук, доцент, stelmahoksana14@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4097-6388>

ЯРЕМКО Роман Ярославович – викладач кафедри практичної психології та педагогіки Навчально-наукового інституту психології та соціального захисту Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат психологічних наук, r.yaremko@ldubgd.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-7788>